અહેવ ૧૪૯

ગુજરાતનાં આદિવાસી વિસ્તારની

દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ

મૂલ્યાંકન અભ્યાસ

અનુક્રમણિકા

અનુ.નં.	પ્રકરણ	શીર્ષક	પાન નંબર		
૧	-	આભારદર્શન			
૨	૧	સંશોધન પ્રયોજના	૧	થી	૧૨
૩	૨	સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ, ડેરી સહકારી પ્રવૃત્તિ, વિકાસ અને ડેરી ઉદ્યોગનું વિહંગાવલોકન	૧૩	થી	૫૧
૪	૩	ખેડા જીલ્લા સભાસદોની વિગતો અને સભાસદોની વ્યક્તિગત માહિતી	૫૧	થી	૧૨૦
૫	૪	દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીનાં નમૂનાનાં મુદ્દાઓની સર્વેક્ષણ નોંધ	૧૨૧	થી	૧૫૮
૬	૫	વહીવટી પાસું	૧૫૯	થી	૨૧૯
૭	૬	નિષ્કર્ષ અને સૂચનો	૨૨૦	થી	૨૬૬
૮	-	સંદર્ભ સૂચિ			

કોઠાઓની યાદી

ક્રમ	કોઠાનું નામ	પાન નંબર
૧	જિલ્લાવાર ડેરી પ્લાન્ટની ક્ષમતા અને દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ તથા દૂધ એકત્રીકરણ અંગેની હાલની પરિસ્થિતિ	૨૯
૨	ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન દ્વારા બ્યાજ રાહત યોજના હેઠળ ૧૯૭૭-૭૮ ના વર્ષમાં પ્રોજેક્ટવાર પૂરી પાડેલી લોનની માહિતી	૪૮
૩	ગુ. આ. વિ. કોર્પોરેશન દ્વારા તાલુકાવાર મંજૂર કરવામાં આવેલ (બ્યાજ રાહત લોન હેઠળ) ઢોરોની માહિતી (પંચમહાલ જિલ્લો)	૪૯
૪	ગુ. આ. વિ. કો. દ્વારા બ્યાજ રાહત યોજના હેઠળ આદિવાસી લાભાર્થીઓને જુદા-જુદા હેતુઓ માટે (દુધાળા ઢોર) વર્ષવાર / તાલુકાવાર કરેલ ઢોરોની વિગતો (પંચમહાલ)	૫૦
૫	પસંદ પામેલ તાલુકાવાર મંડળીઓને આ. વિ.-કોર્પોરેશન દ્વારા અપાયેલ ભેંસોની સંખ્યા અને તેની રકમ દર્શાવતો કોઠો	૬૧
૬	ભૂતકાળના ભાવો દર્શાવતો કોઠો	૬૩
૭	જિલ્લાવાર (કાર્યરત) દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓની નોંધ	૬૯
૮	આદિવાસી વિસ્તારની જિલ્લાવાર / તાલુકાવાર દૂ. ઉ. સ. સ. મંડળીઓની માહિતી	૭૧ થી ૭૩

ક્રમ		કોઠાનું નામ	પાન નંબર
	૧૩	વિસ્તારવાર નમૂનાના કુટુંબોનું જમીનનું કદ	૧૪૪
	૧૪	વિસ્તાર પ્રમાણે જુદા જુદા વ્યવસાયમાંથી પ્રાપ્ત થતી કુલ આવકનું પ્રમાણ દર્શાવતો કોઠો : કુટુંબદીઠ આવક, કુલ આવક ટકામાં, કુટુંબદીઠ માસિક / માથાદીઠ માસિક અને વાર્ષિક આવક (રૂ.માં)	૧૫૧ થી ૧૫૪
	૧૫	જુદા જુદા ધંધા પાછળનું કુલ ખર્ચ	૧૫૭
	૧૬	જુદા જુદા ધંધાની કુલ આવક, કુલખર્ચ અને ચોખ્ખી આવક	૧૬૦
	૧૭	વિસ્તારવાર નમૂનાના કુટુંબોનું કુલ વપરાશી ખર્ચ દર્શાવતો કોઠો	૧૬૩
	૧૮	વિસ્તારવાર / ગામવાર દેવાદાર કુટુંબો	૧૬૬
	૧૯	દેવાદાર દેવું	૧૬૭
	૨૦	વિસ્તાર પ્રમાણે નમૂનાના કુટુંબો પાસેના ખેત સાધનો દર્શાવતો કોઠો	૧૭૦
	૨૧	વિસ્તાર પ્રમાણે ઘર/મકાન અને પશુધનની વિગતો દર્શાવતો કોઠો	૧૭૩
	૨૨	વિસ્તારવાર અસ્કયામતનું પ્રમાણ દર્શાવતો કોઠો	૧૭૬
	૨૩	પૂરક પ્રશ્નોના જવાબ દર્શાવતો કોઠો અ - બ - ક - ડ - ઈ	૯૧ થી ૯૫
૧૧		પસંદ થયેલ મંડળીઓના વહીવટી મંડળમાં કામ કરતા કર્મચારીઓની વિગત	૯૩
૧૨		દૂધ મંડળીઓને વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરવા અંગે સૂચનો	૨૧૫

આ ભા ર દ ર્શ ન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર દ્વારા ગુજરાતમાં સહકારી ક્ષેત્રે કામ કરતી આદિવાસી વિસ્તારો પૈકીના પંચમહાલ જિલ્લાની આદિવાસી વિસ્તારની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના મૂલ્યાંકન અભ્યાસનું કામ આ વર્ષે હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. કેન્દ્ર દ્વારા આ કાર્ય નવેમ્બર-૮૩ થી ક્ષેત્રકાર્યની શરૂઆત કરીને એપ્રિલ-૮૪ માં તેના અહેવાલ લેખનનું કામ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ અગાઉ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓને લગતા કેટલાક અભ્યાસો થયા છે. અને તેને તપાસ્યા પણ છે. જેમાં દૂધ ઉત્પાદક મંડળીની જે તે ગામના અનુસંધાનમાં તેની અસરો, કોઈ એક જાતિપરની અસર, કેટલાક લોક નિર્ણયમાં ડેરી અને પરિવર્તન વિષે તો કેટલાકમાં ડેરી ઉદ્યોગમાં કામદારોની સમસ્યાઓ વિષેનો ઉલ્લેખ છે.

અહીં પ્રસ્તુત અહેવાલમાં આ બધાથી અલગ એવા માત્ર આદિવાસી વિસ્તારના સંદર્ભમાં થોડા આગળ વધીને દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીની શરૂઆતથી આજ સુધી વિકસેલી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓનો શ્વેત ક્રાંતિ સર્જવામાં કેટલો હિસ્સો રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે; માત્ર એટલું જ પૂરતું નથી, પરંતુ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના સભાસદોની વસવાટની ભાત, તેમની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ, દૂધ મંડળી દ્વારા મેળવાતા લાભો અને તેના દ્વારા તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં શું પરિવર્તન આવ્યું, હજુ પણ દૂધ સંઘો દ્વારા અને સરકારશ્રી દ્વારા સભાસદો માટે શું કરવું જોઈએ વગેરે બાબતોને આવરી લઈ પંચમહાલ જિલ્લાના પાંચ પછાત તાલુકાઓની વચ્ચે દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓને નમૂનાની મંડળીઓ તરીકે પસંદ કરીને સભાસદોને લગતા, મંડળીને લગતા તમામ પાસાઓને આવરી લઈ આ જ અહેવાલ લેખનનું કામ કર્યું છે.

સમગ્ર તપાસને અનુલક્ષીને ખાસ જિલ્લાસ્તરમાં કામ કરતી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ દ્વારા સભાસદોના હિતમાં શું શું કરવું જોઈએ તે અંગે વિચારો ખાસ અહેવાલના છેવટના પ્રકરણમાં આપ્યો છે. આ સૂચનો મારા પોતાના ક્ષેત્રકાર્ય આધારિત, તેમજ કેન્દ્રના નિયામકશ્રીએ આર-આર સૂચવેલા આજના ડેરી વ્યવસાયને લગતા સૂચનો તેમજ મંડળીના કાર્યકર્તાઓ અને સભાસદોએ જણાવેલ મુદ્દાઓ પર આધારિત છે.

ક્ષેત્રકાર્યમાં દૂધ મંડળીઓ વિષે સૂક્ષ્મ માહિતી પૂરી પાડનાર મંડળીઓમાં કામ કરતાં, મંડળીના સભ્યો અને સભાસદોએ કે જેમણે આ અભ્યાસમાં રસ લઈ પુષ્કળ રીતે મંડળીઓ અને, મંડળીઓના વહીવટ અંગે અને સભાસદોએ પોતાને ખાતા લાભો વિષે જણાવતા. આ ઉપરાંત દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના મંત્રીઓ અને જિલ્લા કક્ષામાં કાર્ય કરતી મહત્વની વ્યક્તિઓ કે જેમાં વહીવટી અધિકારી અને સંઘના મેનેજરશ્રી સાથેની ચર્ચા પર પ્રસ્તુત અહેવાલ આધારિત છે. તે માટે ઉપરોક્ત દરેક પ્રકારના સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

અહેવાલ લેખનના કાર્ય દરમ્યાન કેન્દ્રના નિયામક ડૉ. ઠાકોરભાઈ નાયક અને સંશોધન અધિકારીશ્રી ગુપ્તાબહેન ઝવેરીએ અહેવાલની લગતી દરેક બાબતોમાં અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યુ છે. કેન્દ્રના નિયામકશ્રીએ આ અહેવાલના રચના અને લેખનમાં ખૂબજ રસ બતાવ્યો છે. તેમનો હું ઋણી છું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલસચિવશ્રી વિનોદભાઈ ત્રિપાઠીએ જરૂરી વહીવટી અનુકૂળતા ગોઠવી આપી તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનુ તેટલો ઓછો છે.

મને વિશ્વાસ છે કે પ્રસ્તુત અહેવાલ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓને તેમના સભાસદોને માટે અને આદિવાસી વિસ્તારના બીજા સહકારી મંડળીના કાર્યકર્તાઓ માટે તેમજ

ડેરી વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા તમામને ઉપયોગી થશે. ઉપરાંત આજના સંશોધન ક્ષેત્રમાં પડેલા સમાજ માનવશાસ્ત્રીઓને પણ રસપ્રદ લાગશે. કોઈપણ ક્ષેત્રનું સંશોધન માત્ર સંશોધકને જ જ્ઞાનવર્ધન રૂપી ફાયદો કરે અને તેના વિષે સંશોધન કર્યું છે તે માટે ઉપયોગી ન થાય તેનું હવે આજની પરિસ્થિતિમાં તો કેમ ચાલે? અને મારા આ અભ્યાસથી અને તો લાભ થયો જ છે, પરંતુ સહકારી ક્ષેત્રે કાર્યરત એવા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ અને તેના સભાસદોને માટે નવો માર્ગ ખુલ્લો થશે એવી આશા અસ્થાને નહિ લેખાય.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
તારીખ : ૧-૪-૧૯૮૪

ભીખાભાઈ બી. પટેલ

પ્રકરણ : ૧

સંશોધન પ્રાયોજના

સંશોધન પ્રાયોજના, વિચારણાના પ્રશ્નો, હેતુઓ, નમૂના પદ્ધતિ અને પ્રકરણીકરણનું માળખું :

પ્રસ્તાવના :

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર દ્વારા ૧૯૬૨ થી આજ સુધી મજુર, સમાજ-કલ્યાણ અને આદિવાસી વિકાસ વિભાગ દ્વારા સૂચવેલા ગુજરાતમાં અત્યંત કથળી પરિસ્થિતિમાં જીવન ગુજારતી જુદી જુદી આદિવાસી જાતિઓ વિશેના અભ્યાસો હાથ ધરવામાં આવતા. તેની સાથે સાથે પ્રકારના પણ જુદા જુદા મુદ્દા પસંદ કરીને અભ્યાસો થયા છે. કેન્દ્ર દ્વારા કેટલાક મૂલ્યાંકન અભ્યાસો પણ કરવામાં આવ્યા છે: જેમાં આશ્રમશાળા, મોટા કદની ખેતી વિકાસ મંડળીઓ અને જંગલ કામદાર સહકારી મંડળીઓનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ચાલુ વર્ષે કેન્દ્ર દ્વારા "દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ" નો મૂલ્યાંકન અભ્યાસ હાથ ધરી દૂધની અર્થવ્યવસ્થાને સમજવા એક નવો જ [illegible] હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. જેની પ્રસ્તુત અહેવાલમાં રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

સંશોધન પ્રાયોજના :

ભારતના અર્થતંત્રમાં કૃષિ વ્યવસાયની સાથે સાથે પૂરક વ્યવસાય તરીકે ડેરી વ્યવસાયનું સ્થાન મોખરાનું ગણવામાં આવે છે. આજે વધતી જતી વસ્તીને પહોંચી વળવા માટે રોજગારી પૂરી પાડવાના સાધનોમાં તથા કૌટુંબિક આવકમાં પૂર્તિ કરનાર વ્યવસાય તરીકે ગ્રામ્ય અર્થવ્યવસ્થામાં તેની

આશરે ૭૫ ટકા છે તેનો કોઈ નક્કર વ્યવસાય હજી સુધી આપણે કેળવી શક્યા નથી. આ સંદર્ભમાં ડેરી વ્યવસાય દ્વારા પ્રાપ્ત થતી ઉપજ અને તેની બજાર વ્યવસ્થા શી છે. તેનો અભ્યાસ કેટલાક કારણોને લીધે આવશ્યક બને છે. જેમકે કોઈપણ ઉત્પાદન પ્રક્રિયા ચાલુ રાખવા માટે તેનું બજાર હોવું જરૂરી છે. બજારની સાથે સાથે ઉત્પાદન કરનાર (ઉત્પાદક) પાયામાં હોઈ તેને પેદાશના વ્યાજબી ભાવો મળવા એટલું જ જરૂરી છે. મૂડીવાદી બજાર વ્યવસ્થામાં મુઠ્ઠીભર ખરીદનારા હોવાને પરિણામે ઉત્પાદકના હિતોનું રક્ષણ થતું નથી. આ સંદર્ભમાં ડેરી અને તેની પેદાશોના ઉત્પાદકોને રક્ષણ આપવું મહત્વનું બને છે.

આજે ગુજરાતભરમાં મોટાભાગનાં ગામડાંઓમાં ખેતીની સાથે દૂધ ઉત્પાદનનો (પશુપાલન) ધંધો ઘણા લોકોએ સ્વીકારેલો છે. આઝાદી પહેલાં જ્યારે દૂધ ઉત્પાદકો સંગઠિત ન હતા ત્યારે ખાનગી વેપારીઓ અને દૂધની પેદાશો બનાવનાર પેઢીઓ ગામડાંના લોકો પાસેથી દૂધ / ઘી ખરીદતા હતા. તેમાં ઉત્પાદકોના હિતને ધ્યાનમાં લેવાતું ન હતું. વેપારીઓનો ધંધો નફાલક્ષી હોવાથી ઉત્પાદકોને તેમના દૂધ / ઘીના ભાવ સારા મળતા ન હતા. દૂધના નાણાંની ચૂકવણી પણ અનિયમિત થતી. જેથી ઉત્પાદકોને અન્યાય થતો હતો. સાથે સાથે શોષણ પણ એટલું જ થતું હતું. આ શોષણ અને અન્યાય અટકાવવા માટે લગભગ ૧૯૪૫-૪૬ ના સમયગાળામાં સહકારી ધોરણે દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીનો પાયો નંખાયો. આજે સહકારી ક્ષેત્રે દૂધના ઉત્પાદન અને વેપારનું માળખું ગોઠવવામાં આવ્યું છે અને સારી રીતે વિકસાવવામાં પણ આવ્યું છે. હાલના તબક્કે ગ્રામસ્તરે દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ, જિલ્લાકક્ષાએ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘો અને રાજ્ય સ્તરે ગુજરાત રાજ્ય ડેરી વિકાસ નિગમ કાર્ય કરે છે. આજે દૂધ ઉત્પાદક સંઘો દ્વારા ઉત્પાદકના માળખું કેન્દ્રીકરણ કરીને ડેરીના અદ્યતન પ્લાન્ટમાં દૂધની વિવિધ પ્રક્રિયાઓથી

પસાર કરીને નવીન ધોરણો દૂધની વિવિધ બનાવટોને બજારમાં વેચાણ કરે છે.

રાજ્યમાં સહકારી ધોરણે કોઈ નવું ઊભું થયેલું ન હતું. ૧૯૪૬ સુધી રાજ્ય બધે સહકારી મંડળીઓનો પાયો નખાઈ ચૂક્યો હતો. પરંતુ તેમાં વિવિધ કાર્યકારી અને રૂપાંતર કરનારી સહકારી મંડળીઓની શરૂઆત જ હતી. સ્વતંત્રતા બાદ બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓને મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં ખેતીને પ્રાધાન્ય આપ્યા પછી ગુજરાત સરકારની નજર ખેતીના પૂરક એવા પશુપાલનના ધંધાને વેગ આપવા બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. આજે ગુજરાતભરમાં ડેરી ઉદ્યોગ ઠીક વિકાસના તમામ જિલ્લામાં સારી રીતે વિકસતો જોવા મળે છે. આજે કેટલાક જિલ્લાઓમાં તો સારી એવી શરૂઆત થઈ હોવા છતાં તે વિકાસની દિશામાં આગેકૂચ કરી રહ્યો હોવાથી, રોજ-બરોજ આ ક્ષેત્રે નવા સંશોધનો થતાં હોવાથી વિકાસની કેડી પાર કરતાં આગળને આગળ વિકસતો રહ્યો છે. આ વિકાસ માટે ગ્રામ્ય પાયામાં રહેલા ઉત્પાદકને તેની આવક વૃદ્ધિ માટે પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને સરકારશ્રીએ પણ ૧૯૭૨-૭૩ માં વિકાસની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા અને આદિવાસી પ્રજાના સામાજિક આર્થિક ઉત્કર્ષ માટે એક ખાસ ઓપરેશન ઊભું કરીને ૧૯૭૭ ના ડિસેમ્બર માસથી ચાલુ કરેલ વ્યાજ રાહત યોજનામાં દુધાળા ઢોર આપવાની યોજના અમલમાં મૂકી છે. શરૂઆતમાં આદિવાસી કુટુંબોને ૧૫૦૦ રૂપિયાથી શરૂ કરી આજે એક કુટુંબને દુધાળા પશુ (ભેંસ) માટે રૂપિયા ૩૦૦૦ સુધીની વ્યાજ રાહત લોન ધિરાણના સ્વરૂપે અને ૫૦ ટકા સબસીડીના ધોરણે ઘણી મોટી સંખ્યામાં આદિવાસી વિસ્તારમાં લેવાઈ આવી છે. આ યોજનાથી ખરેખર શું પરિણામ આવ્યું તેનું મૂલ્યાંકન આ તબક્કે જરૂરી અને કેટલું જ ઉપયોગી છે.

<u>મૂલ્યાંકન શા માટે :</u>

દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ ઊભી કરવા માટે ગામડાંમાં મોટુ ભરેલાં અને બેકાર યુવાનો માટે પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગ જેવા ધંધા એ રોજી પૂરી પાડવા માટેના અસરકારક કાર્યક્રમ રહ્યા છે. આજે આદિવાસી વિસ્તારમાં માત્ર ભેંસો આપવાથી ગામડાંના ગરીબોનું ભલું નહિ થાય, તે માટે આ યોજનાની સાથે સાથે સાથે સહકારી ધોરણે કે પશુઆહાર ઘાસચારા જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં પાણીચારાની વ્યવસ્થા નહિ કરવામાં આવે તો આદિવાસીઓની ભેંસો મરે અને લોકોના નાણાં પણ જશે. બીજા ઘાસચારાની યોજના વિચાર્યા વગર ગાય / ભેંસ ખરીદવા લોન આપવાથી ગરીબ આદિવાસીઓનું કલ્યાણ નહિ થાય. હા, આપણે ગામડાં ઢોરોને કે લોન આપીને, લોન વિતરણ સમારંભો કરીને ગરીબોને મદદ કર્યાનો સંતોષ લઈશું પણ ખરેખર અત્યાર સુધીના કામોનું શું પરિણામ આવ્યું, તેની આવક વધી કે ઘટી, તેનામાં દૂધની ટેકનોલોજી વિષે કેટલું જ્ઞાન વધ્યું તેનું મૂલ્યાંકન કરવું હાલના તબક્કે જરૂરી છે.

એક એવું મંતવ્ય પ્રવર્તિત છે કે દૂધ ગાય / કે ભેંસના આંચળમાં નહી પણ તેની દાઢમાં છે. જેટલું અને જેવું ઘાસ તેટલું વધારે દૂધનું ઉત્પાદન વધશે. એટલે કે દૂધ ઉત્પાદક મંડળીઓ રચવાની સાથે ઘાસ ઉછેરની યોજના પણ મૂકવી જોઈએ. આ યોજના વગર આદિવાસી વિસ્તારમાં અપાતા મોંઘાભાવના દૂધાળાં ઢોર કદાચ ગરીબોને વધુ ગરીબ બનાવશે અને તેને વધારે મુશ્કેલીમાં મૂકશે. તેથી આ અંગે પણ વિચારણા જરૂરી છે.

આજે જુદી જુદી પ્રાયોજના કચેરીઓ દ્વારા ભેંસો આપવાની કામગીરી જોરશોરથી ચાલી રહી છે તે યોજનાથી આદિવાસી લોકોને ફાયદો થયો કે કેમ? તે કેટલે અંશે ફળીભૂત થઈ તેનું મૂલ્યાંકન આદિવાસી વિસ્તારની દૂધ ઉત્પાદક

સહકારી મંડળીઓના મૂલ્યાંકન અભ્યાસમાં ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે. આજે ગુજરાત રાજ્યમાં ડેરી વિકાસના ક્ષેત્રે જિલ્લાઓમાં દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘો અને દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ બહાર રાજ્યમાં આવી રહેલા શ્વેત - ક્રાંતિ સાથે કેટલાક વિરોધો પણ થઈ રહેલા જોવા મળે છે. અને દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી ચલાવવાથી ગામડાંમાં દૂધનો વપરાશ ઘટ્યો છે તેના ઘણાં સાથે ખરેખર આ વસ્તુ સત્ય છે કે કેમ? તેના માટે પણ આ મૂલ્યાંકન અભ્યાસ ખૂબ અગત્યનો છે. રાજ્ય વધુ ખામીઓના સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રે આ કામ હાથ ધર્યું ને આ બધા સાથે પ્રકાર રૂપ થવા માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે.

વિસ્તાર પસંદગી :

આજે ઠેર ઠેર ડેરી વ્યવસાય પથરાયેલો છે. રાજ્યના જુદા જુદા આઠ આદિવાસી જિલ્લાઓમાં પણ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘોની સ્થાપનાની સાથે દૂધ ઉ.સ.સહકારી મંડળીઓ વિસ્તરણ પામી છે. તેમાં ૩-૪ વધારા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પછાત વિસ્તારની દૂધ મંડળીઓ અને સામાન્ય માહિતી મેળવીને આઠ જિલ્લા અને ૩૪ તાલુકાઓની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓનો એક સામાન્ય પરિચય મળે એ અભ્યાસની પૃષ્ઠ-ભૂમિ નિર્મિત કરી છે. મૂલ્યાંકનના વધુ ગહન અભ્યાસ માટે પંચમહાલ જિલ્લાની પસંદગી કરવામાં આવી છે. પંચમહાલ જિલ્લાની પસંદગી માટેના કેટલાક કારણો પણ અહીં નીચે દર્શાવ્યા છે.

(૧) પંચમહાલ જિલ્લો એ બધા પછાત વિસ્તારોની દ્રષ્ટિએ ઘણો ખૂબ પછાત છે અને તેમાં પાંચ આદિવાસી તાલુકાઓ છે. તેમાં આદિવાસી તાલુકા સિવાય દાહોદ, ઝાલોદ, સંતરામપુર અને લીમખેડા તાલુકામાં પણ ૯૦% ઉપરાંતની વસ્તી આદિવાસીઓની છે.

(૨) જિલ્લાની કુલ વસતિમાં આદિવાસીઓની વસ્તી ૧૯૮૧ પ્રમાણે ૬,૧૬,૫૪૩ ની છે એટલે કે કુલ વસ્તીના ૪૧.૦૬ ટકા લોકો આદિવાસીઓ છે.

(૩) આ જિલ્લામાં ખાસ વિસ્તારને લીધે આ ગામોમાં બેકારી રોજગારીનું પ્રમાણ સતત વધતું જોવા મળે છે. જેના પરિણામે વસતિના મોટા પ્રમાણમાં સ્થળાંતર થાય છે. જે માટે દરેક જિલ્લામાં કોઈને કોઈ કામ માટે પગપાળાવી આદિવાસીઓ પહોંચી જતા હોય છે. જ્યારે બીજા આદિવાસી જિલ્લાના લોકો કુલ ઓછા જોવા મળે. ત્યારે શું કુલ ઉદ્યોગ બાબતમાં આ રોજગાર આપી શકે છે? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવો જરૂરી લાગે તેવી બાબત છે.

(૪) આ વિસ્તારની પૈકીની જમીન પણ બીજા આદિવાસી વિસ્તારોની જમીનની સરખામણીએ ઓછી ફળદ્રુપ – પથરાળ અને ઢોળાવવાળી છે. તેમજ જમીન સપાટ ન હોવાને લીધે ઉત્પાદકતા પણ નીચી છે. તેથી ખેતીમાંથી આવક ઓછી છે. તો પશુપાલનના વ્યવસાય અને ડેરીવાળા ગુજરાત ડેરીની યોજનાના લાભથી ડેરી વ્યવસાયને લીધે કેટલાકે ખૂબ નાણાં કર્યાં છે? તે અંગે પણ જાણી શકાય.

(૫) ગુજરાતના બીજા ખાસ જિલ્લાઓ જેમ કે સુરેન્દ્રનગરની જેમ પાણીની પણ આ વિસ્તારમાં અછત નથી તથા વરસાદની અનિશ્ચિતતા અને સિંચાઈની સુવિધા તે તે જિલ્લાઓ જેટલી અનુકૂળતા ધરાવતા નથી. જેથી તેના વિકાસે ડેરી સહકારી મંડળી જ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જે હવે નવી રોજગારીની તકો પૂરી પાડશે.

ઉપર મુજબ વિસ્તાર પસંદગી અને તેને માટે ડેરી ઉદ્યોગ કારણો ઉપરાંત પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં તપાસ માટે ડેરી ઉદ્યોગની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

તપાસના હેતુઓ :

ગ્રામ વિકાસનો એક સુંદર અને સુગઠિત કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો એ કોઇ મુશ્કેલ વાત નથી; પરંતુ કાર્યક્રમને સફળતાપૂર્વક અને સમય મર્યાદામાં અમલી બનાવવા માટે એક અત્યંત કુશળ વહીવટી અને સહકારીય માળખું પણ હોય છે. તો અહીં

(૧) પસંદ કરેલ વિસ્તારની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના વહીવટ અંગેની વ્યવસ્થિત માહિતી એકત્રિત કરવી. તેના કાર્યક્ષમ મંડળીનું વહીવટી માળખું તપાસવું.

(૨) દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી સ્થાપવાથી સભાસદોને શું લાભ થયો? તેની આવક વધી, દૂધ ઉત્પાદન વધ્યું કે કેમ તે જાણવું.

(૩) દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીના કાર્યમાં દૂધ મંડળીઓનો સંઘ કઇ રીતે મદદરૂપ થાય છે તે જોવું. તેમજ વ્યવસ્થા તંત્રમાં દૂધનો કેટલો હિસ્સો વપરાય છે તે જોવું.

(૪) દૂધ ઉત્પાદન સહકારી મંડળી આર્થિક રીતે કયા સ્તરના માલિકોને કેટલો આર્થિક લાભ આપ્યો છે તેની વ્યવસ્થિત તપાસ કરવી. મંડળીઓનો લાભ નાના ખેડૂતો / બિનખેડૂતોને આપ્યો છે કે કેમ તે જોવું. દૂધ ઉત્પાદક મંડળી સ્થાપવાથી માલિકો સભ્યોનો કેટલો આર્થિક વિકાસ થયો તેની તપાસ કરવી.

(૫) મંડળી સ્થાપવાથી ગ્રામ વાતાવરણમાં શું ફેર પડ્યો છે? ગામમાં ઝઘડા વધ્યા કે ઘટ્યા? મારામારીના ઝઘડા થાય છે? તે જાણવું. ગ્રામ વિકાસ માટેના કેવા અને કયા પ્રકારના કાર્યો હાથ ધરેલા છે તે જોવું.

(૬) મંડળી સ્થાપવાથી લોકોમાં કેટલી જાગૃતિ આવી તે તપાસવું.

(૭) દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ આદિવાસીઓમાં નાણાંકીય લાભ કેટલું વધ્યું તે પણ તપાસવું. સાથે સાથે સ્ત્રીઓની બાબતે શું ફેરફારો છે અને સ્ત્રીઓની ભૂમિકામાં શો ફેર પડ્યો તે જોવું.

(૮) આ બધા ઉપરથી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી આદિવાસી વિસ્તારમાં વધુ કાર્યક્ષમ અને ફાયદાકારક બનાવવા માટેનાં પગલાં સૂચવવાનો હેતુ રખાયો છે.

(૯) આ સાથે દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘ દ્વારા મંડળીઓના સભાસદોની દૂધાળાં ગાય / ભેંસ માટેની સારવાર અને, દાણ માટેની, દૂધ વહનના હેરફેર માટેની તેમજ દૂધના ધંધા સાથે સંકળાયેલ વહીવટી સેવામાં રોકાયેલ સ્ત્રી-પુરુષોની તાલીમની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તે જાણવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે.

(૧૦) ઉપરોક્ત જુદા જુદા હેતુઓ ઉપરાંત કેટલા કાર્યોની વ્યવસ્થા અને જમીનના વિકાસની કેટલી શક્યતાઓ રહેલી છે તે તપાસવાનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યો છે.

ઉપરોક્ત જુદા જુદા હેતુઓને ધ્યાનમાં લઈ તેની તપાસ માટે જુદી જુદી પ્રવિધિઓનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે કરવામાં આવ્યો છે.

<u>તપાસની પ્રવિધિઓ :</u>

(૧) આ અભ્યાસ કરતી વખતે પ્રથમ ટપાલથી આદિવાસી વિસ્તારની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓની માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. જેમાં જુદા જુદા આઠ જિલ્લાના ૩૨ તાલુકાઓમાંથી ૨૭ તાલુકાની દૂધ મંડળીઓની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ પધ્ધતિ દ્વારા પસંદ થયેલ વિસ્તારની (પંચમહાલ) દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓની

સ્થાપના વર્ષ, અને સભાસદોની સંખ્યા વિગેરેની માહિતી એકત્રિત કરીને પસંદ થયેલી મંડળીઓના રેકર્ડ ઉપરથી આંકડાકીય માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. તેમાં મંડળીમાં આવનાર દૂધ કેટલુ આવે છે તેની મંડળીને કેટલી આવક પ્રાપ્ત થાય છે અને સભાસદોને કેટલી રકમ ચૂકવવામાં આવે છે તેને લગતી બાબતો ભેગી કરવામાં આવી હતી.

(૨) મંડળીના સભાસદોની મુલાકાત દ્વારા અને પ્રશ્નાવલીના ઉપયોગથી આર્થિક સામાજિક પાસાઓ તેમજ સભાસદોને ચૂકવવામાં આવતા ભાવો અને ઉઠાવપૂરક માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. આ સાથે મંડળીના સભાસદોને મંડળી દ્વારા શું ફાયદો / ગેરફાયદો થયો તે વિગેરે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. જેને માટે નિશ્ચિત પ્રશ્નાવલી તૈયાર કરીને પસંદ થયેલી દરેક મંડળીના ૨૦/૨૦ સભાસદોનો સંપર્ક કરી કુલ ૧૨૦ સભાસદોને આ અભ્યાસની સાથે સાંકળી લઈ પ્રસ્તુત અહેવાલ માટે ઉપયોગી બાબતોની માહિતી મેળવી હતી.

(૩) આ અભ્યાસને વધુ સમર્થન આપવા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘ, તાલુકાકક્ષાના સહકાર ખાતાના સંબંધિત અધિકારીઓ, ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમના કર્મચારીઓ અને મુ. ઉત્તરદાતાઓની પ્રત્યક્ષ કાર્ય દ્વારા મુલાકાત પદ્ધતિથી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓને લગતી તમામ પ્રકારની માહિતી એકત્રિત કરી હતી. જેની અલગ અલગ પ્રકરણોમાં મુદ્દાસર દ્વારા રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

(૪) પસંદ થયેલ નમૂનાની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીના મંત્રી/પ્રમુખ, સંઘના વહીવટી અધિકારીઓ તેમજ ચેરમેનશ્રીની મુલાકાત દ્વારા મંડળીની રચના, કાર્યો અને વહીવટી માળખાની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

(૫) દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના સભાસદો અને મંડળી સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓના સંપર્કથી તેમની પ્રવૃત્તિઓને સમજવા તેમનામાં આવેલ તાંત્રિકજ્ઞાનની જાણકારી માટે દૂધના ધંધામાં સ્ત્રીઓનો શું ફાળો છે તે સમજવા, તેમજ દૂધ ઉત્પાદક

સહકારી મંડળી સ્થાપવાથી આર્થિક, સામાજિક બન્ને રીતે શું પરિવર્તન આવ્યું તે સમજવા. દૂધમંડળીની કેન્દ્ર પ્રવૃત્તિ તેની ગતિશીલતા તપાસવા અને અન્ય માહિતી એકત્રિત કરવા નિરીક્ષણ પ્રવિધિનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગ્રંથાલય કાર્ય :

પ્રસ્તુત અભ્યાસની શરૂઆતથી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓને લગતા આજસુધી થયેલા અભ્યાસો, ડેરી સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ક્યારથી કે જે ૧૯૪૬-૪૭ ની પકડીને આજ સુધીના કુલ વિકાસ, ગ્રામ સ્વરાજ અને સહકારના પાયાકિય, આર્થિક સામાજિકો પણ તપાસવામાં આવ્યા હતા.

ગ્રંથાલય કાર્ય વખતે આજ સુધી દૂધ મંડળીઓને લગતા કેટલાક તપાસ નિબંધો પણ જોયા હતા. જેમાં (૧) સ્યાદરકુઈ ગામની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી અને તેની આર્થિક અસરો-મા (૧૯૭૧) તપાસ નિબંધમાં દૂધ મંડળી સ્થાપવાથી ગામના સભાસદોને કેટલો ફાયદો થયેલો છે, આર્થિક જીવન સ્તરમાં શું પરિવર્તન આવ્યું તે દર્શાવ્યું છે. એજ રીતે (૨) દૂધસાગર ડેરીની મેરાઉ ગામની ચૌધરી કોમ ઉપર થયેલી આર્થિક અસર [illegible] ના તપાસ નિબંધ (૧૯૭૦) માં પણ મંડળીની આર્થિક અસરો વિશે જે ટૂંકાણમાં સમજાવ્યું છે. (૩) ચરોતરનો દૂધ ઉદ્યોગ (૧૯૭૦) ના તપાસ નિબંધમાં દૂધ ઉદ્યોગની શરૂઆતનો ખ્યાલ આપીને ખેડા જિલ્લામાં ડેરી વિકાસ વિષેની ચર્ચા કરી છે. (૪) દૂધ સાગર ડેરી અને પરિવર્તનનાં કેટલાક ક્ષેત્રો (૧૯૭૯) તપાસ નિબંધમાં ડેરી દ્વારા શું પરિવર્તન આવ્યું ક્યાં ક્યાં પાસામાં વધુ અસર થઈ તેની માહિતી દર્શાવી છે. એજ રીતે (૫) દૂધસાગર ડેરીના કામદારોની સમસ્યાઓ વિષેની તપાસ (૧૯૮૦) નિબંધમાં ડેરીના કામદારોના પ્રશ્નોની જ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. (૬) સાબર ડેરી અને ચડાસણા ગામના પરિવર્તનનાં કેટલાક ક્ષેત્રો (૧૯૭૯-૮૦) વિષેના તપાસ નિબંધમાં સાબર ડેરી દ્વારા શું વિકાસ થયો તે દર્શાવ્યું છે.

ઉપર મુજબનાં જુદા જુદા ૭ નમૂના વિષયો જેમાં દૂધ મંડળીઓના પરિવર્તન ક્ષેત્રો છે, સાંખ્યિક આંકડાના ગુણ અને તેની સમસ્યાઓ (કામદારોની) વિશેના છ નમૂના નિબંધમાં જોઈએ તેટલો તલસ્પર્શી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જેમ જિલ્લાને કેન્દ્રમાં રાખીને આર્થિક રીતે સમગ્ર પાસાંઓને આવરી લઈ ઉપયોગી સહકારી મંડળીઓનાં ઉદ્ભવથી માંડીને તેનો વિકાસ, વિકાસની સમસ્યાઓ, મંડળીઓના વ્યવસ્થાપન વિચાર, સભાસદોના સામાજિક-આર્થિક પાસાંઓ પરની અસર અને મંડળીઓના ભવિષ્યની શક્યતા વિશે ઉપયોગી વિશદ ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા આલેખન કર્યું છે. સાથે સાથે દૂધ ઉત્પાદક મંડળીઓના સભાસદોના પ્રશ્નોને સમજી વિકાસ માટે શું સૂચનો સૂચવી શકાય અને દૂધાળાં ઢોરની માવજત - સારસંભાળ માટે વિશેષ શું કરવું ઘટે તેની પણ નોંધ લીધી છે.

ઉપરોક્ત નમૂના વિષયો ઉપરાંત કેટલાં સંશોધનપત્રોમાં આવતા એન ફંડિંગને લગતા લાક્ષણિક લેખોનો અભ્યાસ કરીને ખરેખર શું પરિસ્થિતિ છે તેનો વિચાર આપ્યો છે. બીજું નેશનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ આણંદ દ્વારા સહકારી મંડળીઓના વ્યક્તિગત અભ્યાસ, અને ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કો-ઓપરેટીવ મેનેજમેન્ટ અમદાવાદ તરફથી ડૉ. એમ. એમ. પટેલ તથા શ્રી એમ. કે. પાન્ડે દ્વારા ૧૯૭૩-૭૪ માં થયેલ દૂધ મંડળીઓની અસરના અભ્યાસની ચર્ચા કેન્દ્રના નિષ્ણાતો સાથે કરીને તેની પદ્ધતિઓ વિશેનો ખ્યાલ મેળવ્યો હતો. આ સિવાય "મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં ડેરી વિકાસ" (ધ ઇકોનોમીક ટાઇમ્સ) માં છપાયેલા લેખનો અભ્યાસ કરી તેની પદ્ધતિનો ખ્યાલ મેળવ્યો હતો. X

X ડેરી ડેવલપમેન્ટ ઇન મહારાષ્ટ્ર - ઓક્ટોબર ૧૯૮૩
ધ ઇકોનોમીક ટાઇમ્સ - પાન નં. ૧ ૦ કે. અશોક [illegible]

પ્રવાસ કાર્ય દ્વારા ડેરી વ્યવસાયને લગતી ઘણી બધી વિગતો એકત્રિત કરીને પ્રસ્તુત અહેવાલમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવી છે. આ રીતે આ અભ્યાસને અંગે મર્યાદાઓ હોવા છતાં માહિતી સભર બનાવવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો જ છે. અહેવાલ માટે એકત્રિત કરવામાં આવેલી માહિતીને કોષ્ટીકરણ, વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન દ્વારા જુદા જુદા પ્રકરણીકરણોમાં વહેંચી લેવામાં આવી છે.

<u>પ્રકરણીકરણ :</u>

(૧) પ્રસ્તાવના, સંશોધન પ્રયોજનામાં વિસ્તાર પસંદગી, હેતુઓ, તથા પદ્ધતિઓ

(૨) સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ, ડેરી સહકારી પ્રવૃત્તિ-વિકાસ અને ગુજરાતના ડેરી ઉદ્યોગનું વિહંગાવલોકન

(૩) પસંદ થયેલ મંડળીઓનો વિસ્તાર, પરિચય અને મંડળીઓનો વ્યાવસાયિક અહેવાલ

(૪) નમૂનાના કુટુંબોની સામાજિક-આર્થિક સર્વેક્ષણ નોંધ

(૫) વહીવટી માળખું - મંડળીના ઓડિટ રિપોર્ટ નોંધ દ્વારા દર્શાવેલ ખૂબીઓ - ખામીઓ

(૬) નિષ્કર્ષ અને સુઝાવ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે ઉપર મુજબના પ્રકરણીકરણ માળખાને સાથ એટલી રીતે જાળવી રાખવાનો તો પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં મંડળીના અભ્યાસમાં કેટલીકવાર એવી એક માહિતી એકઠી હોય થોડાં ફેરફારો એવું લાગે; પરંતુ ઉપરનાં માળખાને અનુલક્ષીને આ અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે.

0000000

પ્રકરણ : ૨ :

સહકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ, તેની સહકારી પ્રવૃત્તિ, વિકાસ અને તેની ઉણપોનું વિહંગાવલોકન

ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ :

ભારતમાં જો સહકારી પ્રવૃત્તિના પાયા ૧૯૦૪ ના ધિરાણી સહકારી મંડળીઓનો કાયદો અને પછી ૧૯૧૨ ના સહકારી ધિરાણી અને બિનધિરાણી તમામ પ્રકારની મંડળીઓની રચનાની જોગવાઈ અને પછી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને ત્યારબાદ પ્રાન્તીય (રાજ્ય) સરકારને સ્વાયત્તતા મળી, વિશ્વવ્યાપી મંદી, બીજું વિશ્વયુદ્ધ વગેરે બનાવોની સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ ઉપર ઓછી વત્તી અસરો થઈ હોઈ પણ સહકારની અગત્યની ઉપયોગિતા સમજી ૧૯૫૦ માં રાષ્ટ્રીય આયોજન પંચની સ્થાપના થયેલી ત્યારબાદ પંચવર્ષીય યોજનાના કાર્યક્રમ અમલથી સહકારી ક્ષેત્રે કૃષિ ધિરાણનો સારો એવો વિકાસ થયેલો છે અને તેથી ધીરે ધીરે સ્પર્ધા, વેચાણ વગેરે પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી રહેલી છે.

ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો માત્ર આર્થિક સમાજ રચના સાથે સામાજિક સમાજ રચનાનો પણ ખ્યાલ રાખવામાં આવેલો છે.

આપણા દેશમાં ઘણા પરાધીનતાના વર્ષો પછી અને દેશને સ્વાધીનતા મળ્યા બાદ ભારતની પ્રજા વધારે સુખી થાય અને તે સમૃદ્ધ બને એ હેતુથી ખેતી અને ઉદ્યોગક્ષેત્રે પ્રગતિ થઈ રહી છે. ૭૦ (સીત્તેર) ટકા વસ્તી ખેતી પ્રધાન હોવાથી તેની આબાદી ખેતીની આબાદીમાં જ સમાયેલી છે અને ભારતનો કિસાન બુદ્ધિશાળી અને મહેનતુ જરૂર છે, પરંતુ આર્થિક રીતે તે સદ્ધરતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી. બલ્કે સફળ થયો નથી. કારણ કે તેણે ખેતી તરીકે અપનાવેલ ધંધામાં તે જોઈતી પ્રગતિ કરી શક્યો

નથી અને તેથી જ ખેડૂતના આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે અનેક પ્રયત્નો થઇ રહ્યાં છે.

ભારત દેશનાં આર્થિક આયોજનમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ દિન-પ્રતિદિન વધુને વધુ મહત્વનાં પ્રાપ્ત કરી રહી છે અને ખેડૂતોને ખેતી માટે ધિરાણો સહકારી મંડળી મારફત લોન મદદ સહકારી મંડળી મારફત ખેડૂતોને અપાઇ રહેલો વિવિધ કાર્યક્ષેત્રોમાં લાભ. દરેક ક્ષેત્રે સહકારી મંડળીઓ દ્વારા નાના-મોટા લાભો, રોજી-રોટી આપવા, ભેળવવા - પરવાનાદાર મારફત થતુ શોષણ અટકાવવા દરેક ક્ષેત્રે સહકારી પ્રવૃત્તિમાં આવરી લેવામાં આવ્યાં છે. એટલું જ આ નથી પરંતુ હરિયાળી ક્રાંતિ સર્જવામાં મહત્વનો ફાળો આપનાર રાજ્યકક્ષાથી માંડી પ્રાથમિક સહકારી જમીન વિકાસ બેંક અને તેની જુદી જુદી યોજનાઓ દ્વારા વિવિધ ક્ષેત્રે અપાતી લોન - ધિરાણની સવલતો - તે દ્વારા ઉભી થનારી રોજગારીની તકો તથા સહકારી તાલીમ રાજ્યકક્ષાથી માંડીને મંડળી સભાસદ અને મંડળી મંત્રી સુધીની યોજનાઓ વગેરે અસરકારક સાધનો જણાતાં આ (દા.ત. ગુજરાતમાં કપાસીયા પીલવાના કારખાનાની યોજના, કલોલ અને કંડલા ખાતે ઉભા થયેલા ખાતરના કારખાના) સર્વે જુદા જુદા સહકારી અંગો ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં પ્રગતિશીલ થતાં અનિવાર્ય બની રહે છે; કારણ કે જાહેરક્ષેત્રે અને ખાનગી ક્ષેત્રે ઉપરાંત આજના અર્થતંત્રમાં સહકારી ચળવળ પણ દેશની આર્થિક, સામાજીક અને નૈતિક ઉન્નતિ સાધવામાં એક અગત્યનું અંગ બની રહ્યુ છે કે જેથી આવક અને સંપત્તિની વિષમતાના કારણે થતા શોષણનો પ્રતિકાર સહકારી ચળવળ (પ્રવૃત્તિ) મારફત થતાં સહકારી પ્રવૃત્તિએ લોકશાહી પ્રવૃત્તિ બની રહે અને ભારતે સ્વીકારેલા સમાજવાદ અને સહકારી સમાજવાદતંત્રનું સ્વપ્ન સાકાર કરવા જે પાનો સૌના એટલે દેશના સહકારી અને બિનસહકારી કાર્યકરોને સત્તા અને સહકારથી તે ફળીભૂત થતાં સહકાર દ્વારા ભારત

આબાદી અને ઉન્નતિના સોપાન બીજા દેશોની સરખામણીમાં ધીમે ધીમે સર થતાં પ્રગતિ તરફ દેશ વધી રહ્યો છે.

ભારતદેશની સાથે સાથે ગુજરાત રાજ્યમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસ કાર્યમાં પંચવર્ષીય યોજનાની જોગવાઇ ઉપરાંત લોકશાહી સરકારની ઉદાર નીતિ અને પ્રોત્સાહનજનક પગલાં ઉપરાંત નાણાંકીય સહાય પણ સારો એવો ભાગ ભજવ્યો છે.

શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી, ભારતના વડાપ્રધાને ૧૯૬૭ના ડિસેમ્બરમાં નવી દિલ્હી ખાતે પ્રથમ ભારત સહકારી કોંગ્રેસના ઉદ્ઘાટન પ્રવચનમાં જણાવેલું કે " તે ઘણા વર્ષે પહેલાની, ઉમેર કે જેવા સહકારી સમવાય હોય પણ ૧૯૫૦-૫૧ થી ભારતે આયોજન કરવા માંડ્યું ત્યારથી સહકારી પ્રવૃત્તિમાં ઝડપ પ્રગતિ થઇ રહી છે. અને સહકારી માર્કેટિંગ મંડળીઓ મારફત ૩૮ કરોડ રૂપિયાનું ૧૯૬૬-૬૭ માં ખેતીના ઉત્પાદનનું માલનું વેચાણ થયેલ છે. તેનાથી હું પ્રભાવિત થઇ છું."

<u>ડેન્માર્કનો બોધપાઠ :</u>

દૂધ ઉત્પાદનની વાત નીકળે છે કે તરત જ ડેન્માર્કનું સ્મરણ થાય છે. ગુજરાતને ભારતનું ડેન્માર્ક બનાવવાની આશાઓ વ્યક્ત થાય છે.

દૂધના ક્ષેત્રમાં ડેન્માર્ક ઉપરાંત હોલેન્ડ, ન્યુઝીલેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશો પણ મશહૂર છે. છતાં ડેન્માર્કની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે એટલે આ સ્થળે તેના વિશે કેટલુંક જાણી લેવું જોઇએ.

<u>ડેન્માર્કના સમાજની સ્થિતિ :</u>

ડેન્માર્કના સમાજનો જે તે બાજુએથી અભ્યાસ કરનારને સૌથી મોટી અસર થાય છે તે ત્યાંની ઘણી ઓછી આર્થિક અસમાનતાની.

યુરોપની પશ્ચિમ-ઉત્તરે આવેલો આ નાનકડો દેશ છે. તેની વસતિ (૧૯૫૫ વખતે) ૪૦ લાખની હતી અને વિસ્તાર ૧૭ હજાર ચોરસ માઈલ હતો. એટલે તેને સૌરાષ્ટ્ર સાથે સરખાવી શકાય.

આ દેશના નાગરિક નાના ગામડામાં રહે કે રાજ્યની કોપનહેગન જેવા નગરમાં રહે તે શહેરનું હોય કે ગામડાનું હોય, તો ત્યાં જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતોમાં લગભગ સમાનતા દેખાશે. ખેડવાણ ખેતર પર વસતા નાના ખેડૂતના ઘરમાં પણ શહેરી ઘરની જેમ ટેલિફોન, ઇલેક્ટ્રિક ફ્રીજ, રેડિયો, ટીવી ને અદ્યતન તમામ ઉપકરણો જોવાના જ. તેવી જ રીતે આવા ખેડૂતને ઘેર જઈએ કે કોઈ શહેરી કુટુંબને ત્યાં જઈએ પોષક પદાર્થોના પ્રમાણમાં તે બન્ને જગ્યાએ કોઈ મહત્વનો ફેર નહીં દેખાય.

<u>ડેન્માર્કની કાયાપલટ :</u>

ઇ.સ. ૧૮૭૦ સુધી ડેન્માર્ક અનાજ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ હતો. તેનું અનાજ ઇંગ્લેન્ડ જતું. પરંતુ સ્ટીમરોની સગવડતા વધતાં અમેરિકા અને કેનેડાનું અનાજ ઠલવાવા માંડ્યું. યુરોપના ઘણા દેશોના ખેડૂતો માટે કોયડો ઊભો થયો. મોટાભાગના દેશોએ અમેરિકા અને કેનેડાના અનાજ સામે સંરક્ષણ જકાતો નાખી. ડેન્માર્કના ખેડૂતોએ એક ડહાપણના વિચારે જુદો રસ્તો કાઢ્યો. અનાજ નહીં ગોપાલન – ઢોરઉછેરની સાથે ઉછેરને ઢોરો પોષાય કે પ્રજાને માટે તેમ અનાજની ખેતી ઓછી થવા માંડી અને ગોપાલન માટેની ખેતી શરૂ થઈ, ખેતી થઈ પણ ઘાસના પાક અને ચારા માટે.

તેમણે ચારો, પાક, અનાજ બધું વેચવાને બદલે તે ગાયોને આપી તેમાંથી દૂધ ઉત્પન્ન કરી તેનું માખણ અને પનીર મોકલવાનું શરૂ કર્યું. ગામો જાણે ચારાઓ ગાયના કાચા માલમાંથી પાકો માલ ઉત્પન્ન કરનારાં કારખાનાં બની ગયાં. ઘેર-ઘેર ડેનિશ ગુજરાનાં જીવંત કારખાનાં.

પણ દૂધનું માખણ અને પનીર પણ દરેક વ્યક્તિ વેચવા જઈ શકે નહિ. વધતા માણસોને નફો મળવાનું પરવડે નહિ. દુનિયાના બજારમાં માલ મોકલવામાં પણ અડચણ નડે તેમ હતું. એટલે સહકારી ડેરીઓ શરૂ થઈ. જે દરેક ગામમાં તો ખેડૂતોની સહકારી મંડળીઓની જેમ ચારેકોર છવાઈ ગઈ. જેની વિરાટ સફળતા મળી.

ડેન્માર્કનો દૃષ્ટિકોણ :

ડેનિશ લોકોને કોઈ પણ કામ સહકારથી જ કરવાની ટેવ પડી છે. અને તે પ્રવૃત્તિ કે વ્યવસાય વિકસાવવાનો હોય તો સૌ પ્રથમ સહકારી મંડળીની જ રચના થાય. દુનિયાના કોઈ પણ પ્રદેશ કરતાં આ તેની વિશેષતા છે.

પણ વાસ્તવમાં તેની સાચી શક્તિનો આધાર ત્યાંની લોકશાળાઓમાંથી થાય છે. ખેડૂતો અને ગોપાલકોને ઘડે તેવી, જે શાળાઓની રચના છે. તેના વિષયો અને સમય તેમના નિત્ય જીવનને અનુરૂપ હોય છે. લોકશાળાઓમાંથી જ તેમને માર્ગદર્શન મળેલ છે. લોકશાળાના જ વિચારોએ તેમનું રાજકારણ ઘડ્યું છે. લોકશાહી ઢબે ચલાવવાની તાલીમ લોકશાળાઓમાં જ મેળવાય છે. લોકશાળાના શિક્ષકો અને વિચારોએ રાજ્યના કોઈ પણ આયોજના કાર્યક્રમને ઘડે છે, અને પાર પાડે છે. આજ લોકશાળાઓએ ડેન્માર્કની ઘણી ખેડ વેરાન અને ખારી જમીનને ઉપજાઉ અને હરિયાળી કરી મૂકી છે.

ડેન્માર્કની પ્રગતિના મધ્ય પહેલાના કેટલાક આંકડાઓ :

ડેન્માર્કમાંથી થતી નિકાસ કુલ ઉત્પાદનના ૫૦ ટકા ખાપતની નિકાસ સહકારી મંડળીઓ કરે છે. તેની કિંમત ૧,૩૪,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડૉલર થતી હતી.

૦૦૦ સહકારી જીન ફેક્ટરી – ૬૧ (રૈયાની ૯૦ ટકા જીન ચલાવે છે.)

૦૦૦ ખાનગી જીન ફેક્ટરી – ૨૧

૦૦૦ સહકારી દૂધ ઉ.૬. મંડળી – ૧૩૨૧

૦૦૦ ખાનગી દૂધ મંડળીઓ – ૨૪૫

સહકારી દૂધ મંડળીના કુલ સભ્યો ૧,૯૦,૦૦૦ હતા અને કુલ દૂધના ૯૦ ટકા દૂધ તેમને મળતું હતું:

૦૦૦ ઘોડાની નસલ સુધાર સહકારી મંડળી ૪૨૦ હતી.
૦૦૦ પશુ સંવર્ધન નસલ સુધાર " " ૫૩૮ હતી.
અને તેના સભ્યો ૧,૦૭,૦૦૦ છે. જેમની પાસે ૧૨૫૦ ખૂંટ હતા.

કુલ નોંધાયેલી સહકારી મંડળીઓ ૧૬૮૧ હતી. તેના સભ્યો ૪૭,૩૦૦ હતા અને ગાયો ૪,૮૮,૭૦૦ હતી. જે ડેન્માર્કની કુલ ગાયોના અડધા ભાગની હતી.

અહીં ધ્યાનમાં લેવા જેવું એ છે કે – કોઈનો પણ પડો લેતા પહેલા પોતાની અને તેની પરિસ્થિતિ, દેશ, કાળનું સદાય સ્મરણ રહેવું જોઈએ. ડેન્માર્ક લોકો મત્સ્યાહારી છે. આ સ્થિતિ અણતરીમાં જે પ્રાણી ગાય હોય તેને ઉછેરવાને બદલે ખાઇ જવું તેમને ફાયદાકારક હોય છે. તેઓ પાસે માત્ર ગાયો જ છે. બળદો એક પણ નથી; છતાં દૂધના ધંધામાં તેઓ કાબેલ છે. તે તેમના પશુવિજ્ઞાનને આભારી છે. ખેતી માટે તેઓ ઘોડા કે યંત્રોનો ઉપયોગ કરે છે. એટલે ગાયો માટે જરૂરી ખૂંટ ઉછેરી બાકીનાનો આહારમાં ઉપયોગ કરે છે. તે લોકોમાં સહકારની ભાવના હાડમાં ઉતરી ગઈ છે. લોકશાળાઓ તેમની પ્રગતિની દ્યોતક છે.

તેઓ ડેન્માર્ક ઉન્નત બનતો જણાવે છે :

"........ આમાં ડેન્માર્કમાં ગરીબમાં ગરીબ માણસને પેટપૂરતો રોટલો અને રહેવા માટે ઘર મળે છે અને અમે ગર્વપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે અમારી સંપત્તિનું પ્રમાણ અને તેની વહેંચણી એવાં છે કે જે જરૂર કરતાં વધુ જેમના પાસે હોય તેવા બહુ જ થોડાં માણસો અમારા દેશમાં છે અને વધારે ઘટતી સંપત્તિવાળાની તો તેથીય થોડા." x

<u>સહકારી દુગ્ધાલયો :</u>

દૂધ ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં સહકારી સંસ્થાઓ એક મુખ્ય ભાગ તરીકે કામ કરે છે. વધુમાં આ સંસ્થાઓ ગ્રામ્ય અને ગ્રામ પાયા: પર રચાયેલી સહકારી સંસ્થાઓ માટે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ક્રીમ તૈયાર કરવાના મશીનની શોધથી ડેન્માર્કમાં માખણ બનાવવાની પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેર પડ્યો છે. માખણ બનાવવાનો જે ગૃહઉદ્યોગ હતો તે મૂડીવાદી કારખાનાના ઉદ્યોગમાં ફેરવાઇ ગયો. ૧૮૮૦ ના અરસાથી પણ મોટી સંસ્થાઓએ માખણ બનાવવાનો ઉદ્યોગ હાથ ધર્યો હતો. આ વસ્તુ ખેડૂતોને રુચિ નહીં અને એ જ કારણે ૧૮૮૨ માં પ્રથમ સહકારી ડેરી સ્થપાઇ હતી. તેના સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ હતા.

(૧) ઘરવપરાશ સિવાયનું તમામ દૂધ સભાસદો ડેરીને આપવા જ બંધાયેલા હતા;

(૨) બધા સભાસદો લોનના દેવા માટે સમૂહગત રીતે તેમજ વ્યક્તિગત રીતે જવાબદાર હતા.

(૩) વહીવટી ખર્ચ તેમજ મૂડીનું વ્યાજ બાદ કરતાં જો વધારો થતો તે સભાસદો વચ્ચે તેમણે જે પ્રમાણમાં દૂધ આપ્યું હોય તે પ્રમાણમાં વહેંચી આપવામાં આવતો હતો.

(૪) તમામ સભાસદો પ્રથમ નક્કર મૂડી રોક્યા વગર પણ સભાસદ થઇ શકતા. x

---

x (ફ્રેડરિકના "ડેન્માર્કના ઘડતરમાંથી")
x (ડેન્માર્કના ડેરી ઉદ્યોગ)
ગ્રામ સ્વરાજ - મે-૧૯૫૧ પાન નં. ૨૭ લેખક : સી.પી.પટેલ

ગુજરાતમાં ડેરી સહકારી મંડળીઓની પ્રગતિ અને તાજેતરમાં ... જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સંઘ ની. આણંદ (અમૂલડેરી) એ જણાવ્યું છે કે "૧૯૪૬ થી અમૂલનું આખું ફેરફાર ઝડપે ચાલતું રહ્યું છે. અને ભારતમાં દૂધની બનાવટમાં અમૂલ ડેરી મોખરે છે અને ફ્રાંસની કંપનીઓ જેવી કે નેસ્લે, ગ્લેક્સો વગેરેની પણ તેને સાથ અને સહકાર છે અને રશિયન ... અને ... અમૂલડેરીને ... પ્રથમ નંબર આપેલો છે. વળી ૧૯૬૪ માં સહકારી મંડળીઓના ... ખાતા અને ખોરાકની ... કમિટીએ અમૂલ એ જણાવ્યું છે કે અમૂલ બેબીફૂડ માટે મોખરે છે અને ... ટેકનોલોજીકલ ... ઇન્સ્ટીટ્યૂટના સહયોગથી બીજી પેઢીઓ કે જે આ અંગે વધારે અનુભવ ધરાવતી હતી તે બેબીફૂડ ઉત્પાદન કરવા અસમર્થ હતી ત્યારે અમૂલે આ બેબીફૂડના ઉત્પાદનમાં જે ફેરફાર અને આગવા દેખાવ ... કર્યું છે.

ઉપરની ચર્ચા પરથી સહકારી પ્રવૃત્તિઓની વિગતો જોતાં આપણે ગુજરાતની સ્થિતિ જોતાં જણાય છે કે ભારત બીજા રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાત વિવિધ સહકારી ક્ષેત્રે આગળ છે અને સારી રીતે પ્રગતિ સાધેલી છે. વળી મોખરે છે અને ગુજરાતના સહકારી આગેવાનો રાષ્ટ્રકક્ષાની સહકારી સંસ્થાઓમાં પણ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. કારણ કે તેમાં ભાવનાશીલ સેવાભાવ અને સહકારી સંગઠન, કાર્યક્ષમતા તથા વેપારી કુનેહ અને વહીવટી કુશળ અનુભવ સહેજે નજરે આવે છે.

<u>ગુજરાતનો વિકાસ પામતો સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ :</u>

ગુજરાત રાજ્ય ભારતભરમાં સહકારી ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ રીતે વિકાસ પામેલું રાજ્ય ગણાય છે. ખાસ કરીને ધિરાણ, કૃષિ ઉત્પાદન, તેનું રૂપાંતર અને વિતરણ, ડેરી અને પોલ્ટ્રી ક્ષેત્રે તેનો સહકારી વિકાસ આગળ પડતો છે. આ બધાં ક્ષેત્રોનો ઝડપી વિકાસ સ્વરાજ્ય બાદ જ થતો રહ્યો છે. છેલ્લા ૩૫ વર્ષમાં ગુજરાતમાં ડેરી ઉદ્યોગ સહકારી ધોરણે નોંધપાત્ર રીતે આગેકદમ ભરી રહ્યો છે.

પ્રથમ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધો દરમ્યાન સૈનિકો માટે માખણની જરૂરિયાત ઊભી થતાં ગુજરાતમાં ક્રિમરીનો ધંધો ખાનગી રાહે શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાંથી આ ધંધાની શરૂઆત થયેલી. તેમાંથી સને ૧૯૩૦માં પેસ્તનજી પોલસને આણંદમાં સૌ પ્રથમ આધુનિક ડેરી શરૂ કરેલી. તેમણે ખેડા જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાંથી દૂધ એકઠું કરી તેનું ક્રીમ કાઢી લઈ માખણ બનાવી સૈનિકો અને બજારમાં વેચાણ માટે મૂક્યું હતું. આને પગલે ક્રીમનો ધંધો ખાનગી રાહે વિકસતો ગયો. ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ખેડૂતો પોતાનાં દુધાળાં ઢોરોનું દૂધ ઘેર વલોવી ઘી બનાવતા. એટલે આ વિસ્તારોમાંથી ઘીનો ધંધો ખાનગી રાહે વિકસતો રહ્યો. ખાસ માખણ અને ઘીનો વેપાર ઉપરનાં બે વિભાગોમાં ખાનગી રાહે ઈ.સ. ૧૯૫૦ સુધી વિકસતો રહ્યો.

<u>ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ સહકારી દૂધ મંડળીનાં શ્રીગણેશ :</u>

ગુજરાત રાજ્યમાં સુરત શહેરમાં દુધાળાં ઢોરો રાખી દૂધ ઉત્પાદનનો ધંધો કરનાર ખેડા જિલ્લાના પાટીદાર [illegible] આડતિયાઓની ચૂસણનીતિમાંથી બચવા અને સને ૧૯૩૮-૩૯ માં લોકશાહી ધોરણે તેનું વેચાણ કરવાના શ્રીગણેશ કરેલ અને તેના આગેવાનોએ દૂધ ઉત્પાદક તરીકે [illegible] સેવકને લેવા પડેલા. આ મંડળીને પગલે શહેરની આજુ-બાજુના ગામડાંઓમાં ખેડૂતોને સહકારી મંડળી કરવાની પ્રેરણા થઈ અને ૧૯૩૯-૪૦ માં ચોર્યાસી તાલુકા સહકારી દૂધ મંડળીનો જન્મ થયો. તેનું ઉદ્ઘાટન ભારતના માજી વડાપ્રધાન માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના વરદ્ હસ્તે થયું હતું. ભારતમાં તે સમયે સૌ પ્રથમ આ સહકારી દૂધ ઉત્પાદક મંડળી હતી. સુરત દૂધ ઉત્પાદક મંડળ અને ચોર્યાસી તાલુકા દૂધ વેચાણ સહકારી મંડળીના સંયોજનથી ઉત્પાદક અને વાપરનારાઓનો સીધો સંપર્ક થતાં વચલો વર્ગ નાબૂદ થયો અને આમ ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લામાં દૂધના વ્યવસાયના સહકારી ધોરણે શ્રીગણેશ મંડાયા એમ કહી શકાય.

સને ૧૯૩૬ માં સહકારી ધોરણે ડેરી ઉભી થઇ. જયારે ખેડા જિલ્લામાં સને ૧૯૪૨ પછી ભારતના લોખંડી પુરૂષ સ્વ. શ્રી સરદાર વલ્લભભાઇ પટેલના માર્ગદર્શનથી સને ૧૯૪૬ માં ખેડા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘની સ્થાપના થઇ. ત્યારથી તેની કામગીરીનાં પગરણો મંડાયા અને સંઘની પ્રવૃત્તિ-ઓની આગે કદમ થતી રહી છે. સંઘને પ્રારંભથી જ શ્રી ત્રિભોવનદાસ પટેલ જેવા દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળા ભેખધારી પુરુષની નેતાગીરી સાંપડી, ડૉ. કુરિયન જેવી વહીવટી કુશળ અને ડેરી તજજ્ઞતા ધરાવતા વ્યવસ્થાપક મળ્યાં. પરિણામે બધાના સંયુક્ત સહકારથી તેમણે ડેરી માટે દેશ-પરદેશની વિવિધ ડેરી યોજના હેઠળ લાખો રૂપિયાની મદદ મેળવી, ડેરીનો અદ્યતન નમૂનેદાર પ્લાન્ટ બનાવી વખતોવખત વિસ્તૃતિકરણ થતું રહ્યું છે.[X]

આજ રીતે સુરતમાં સહકારી દૂધ મંડળીઓની સંખ્યા વધતાં ૧૯૫૨ માં સુરત દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘની સ્થાપના કરી, ત્યારબાદ મહેસાણા, અજોડ ડેરી મહેસાણા જિલ્લા સંઘ ૧૯૬૦ માં નોંધાયો ત્યારબાદ અમુલડેરીની પ્રેરણાથી બરોડા ડેરી શરૂ કરવામાં આવી, ત્યારબાદ ૧૯૭૦ માં બનાસકાંઠા અને સાબરકાંઠા અને ૧૯૭૨-૭૩ માં પંચમહાલ જિલ્લાની ડેરી-ઓના પ્લાન્ટ શરૂ કરાયા. ૭

<u>દૂધ ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળી રચનાનું મહત્વ :</u>

ખેતીના પૂરક ધંધા તરીકે દૂધાળાં ઢોર પાળવાની પદ્ધતિ રૂઢિગત હતી. દૂધ ઉત્પાદનનો ધંધો આવકના સાધન તરીકે નહીં પરંતુ પોતાની જરૂરિયાત તરીકે ચાલતો આવ્યો છે. ખેડૂતને છાણીયાં ખાતરનો ઉપયોગ જમીનની ફળદ્રુપતા જાળવવામાં તેમજ ઉત્પાદન વધુ લેવાના હેતુથી કરતો તેથી પશુઓનું છાણ તેને માટે ઉપયોગી ખેતી કરવામાં પશુઓનો

X સહકાર સપ્તાહ વિશેષાંક - ૧૯૭૭
ગુજરાતનો વિકાસ પામતો સહકારી ડેરી ઉદ્યોગમાંથી
લે. આશાભાઇ ઠ. પટેલ
પ્રકાશક - ગુ.રા.સ.સંઘ.સહયોગ રીલીફ રોડ, અમદાવા

ઉપયોગ ધોરણ તરીકે દૂધ, ઘી, છાશનો ઉપયોગ કરતાં જે કોઈ વધારો રહે તેનો નિકાલ સ્થાનિક રીતે વેચાણ કરી કરતો. સ્થાનિક વેપારીઓ દૂધની અછતના સમયે ખાસ કરીને, ભાવ ઘટાડાની બાબતમાં દૂધ ઉત્પાદકોનું શોષણ કરતા. ઘી તૈયાર કરી વેચાણની બાબતમાં પણ શોષણ થતું. દૂધના વેપારી, ખૂબ જ ઓછા તેમજ ઘીના વેપારીઓ ઘણા થતા શોષણને લીધે તેમ છતાં ન ભાવનું કારણ કે તેની માંગ મુખ્ય શહેરો જ્યારે વધુ ઉંચે છે દૂધ અને દૂધની બનાવટોમાંથી થતી આવકને ગૌણ સ્થાન રહેતું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમય બાદ દૂધ અને દૂધની બનાવટોની જરૂરિયાત વધારો કરવા માટે ઉભી થતાં એ વખતના સરકારે ડેરી વિકાસ માટે સક્રિય પ્રયત્નો કરેલા જેમાંથી ખાસ તો દૂધ અને દૂધની બનાવટો તૈયાર કરવા સરકારને પૂરા પાડવા માટેના કરારથી પોલસન ડેરી અસ્તિત્વમાં આવેલ, પોલસન ડેરી ઇજારા સ્થાપિત કરવામાં આવતા દૂધ અને તેના ખુલ્લાનાં નફાની પ્રવૃત્તિથી દૂધ ઉત્પાદકોને દૂધની થતી જે કિંમત હોય છે તેનો દુરુપયોગ થવા પામ્યો. સાથે સાથે દૂધના ભાવની બાબતે તેમાં રહેલો ફેટ (ચરબી) ઉપર આધાર રાખે છે તેથી દૂધના વેપારી કે ખૂબ જ ઓછા ભાવે ખરીદવામાં આવતા ભાવ અનુકૂળ કે પોષણક્ષમ હોવાને બદલે શોષણ યુક્ત હોવાથી દૂધ ઉત્પાદકોને ખાત્રી થઇ. ચોક્કસ રીતે સહકારના નેતાઓના અને તેના કારણે સહકારી ધોરણે દૂધના ધંધાનો ઝડપી વિકાસ થવા પામ્યો છે. ૫૫

ખેડા જિલ્લામાં ૧૯૪૪ માં પોલસન ડેરીનો મુંબઇ સરકારને દૂધ પૂરું પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ પૂરો થતો હતો. આણંદ વિસ્તારના નિષ્ણાત સહકારીઓએ આ કામ હાથમાં લીધું. આ પ્રગતિ સરકારની યોજનાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના સાધન તરીકે શરૂ થઈ જે પ્રાથમિક મંડળીના સ્થાપનાથી જિલ્લા ડેરી. જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી. દૂધનો જથ્થો વધારે સમય સુધી ટકાવી રાખવા માટે આધુનિક યંત્રસામગ્રી સરકારની મદદથી, પરદેશોની મદદથી તેના દૂધ ઉત્પાદકો માટે અદ્યતન ડેરી સ્થાપવામાં આવી જેને "અમુલ"

(આ૪)

નાએ રાજ્યને સહકારી ધોરણે દૂધના ધંધા અને દિશાદર્શક રૂપ પ્રેરણા પૂરી પાડી છે. ખેતીના પૂરક ધંધાને ગૌણને બદલે મુખ્ય બનાવી દૂધ ઉત્પાદકની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો લાવવાના માર્ગો પૂરા પાડ્યા છે. અમુલને પગલે ગુજરાતમાં ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળીઓ અને તેમના જિલ્લા ડેરીઓ દૂધ સંઘો સ્થપાયા અને ઝડપી વિકાસ થયો છે. ગુજરાતના મોટાભાગના જિલ્લાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ ઝડપથી વિકસતી જાય છે. સરકારને પણ આ પ્રવૃત્તિનું મહત્વ જણાતાં ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમ જેવા કાયદેસરની સંસ્થા સ્થાપી મદદરૂપ બની છે. કેટલાંક સહકારી ડેરીઓ ઝડપી અને મજબૂત રીતે વિકસે તે માટે નેશનલ ડેરી કોર્પોરેશન અને નેશનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ જેવા કોર્પોરેટ સંસ્થાઓ સરકાર તરફથી સ્થાપવામાં આવી છે.

ગુજરાતની સહકારી ડેરીઓએ તેમનો વિકાસ દૂધ આગળ વધારવાના હેતુથી રાજ્ય કક્ષાએ ગુજરાત સહકારી દૂધ વિતરણ સંઘ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી, દૂધ અને દૂધની બનાવટોના વેચાણનો પ્રશ્ન હલ કર્યો છે. જેનો લાભ છેવટના ઉત્પાદકોને મળે તેવા હેતુ સાથે આ સંસ્થા કામગીરી બજાવી રહી છે. આપણા રાજ્યમાં દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓનું માળખું ત્રણ તબક્કે [illegible] સ્તરનું ગોઠવાયું છે. પાયામાં દૂધ ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળીઓ, મધ્યસ્થ સંસ્થાઓ તરીકે જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સંઘો (જિલ્લા ડેરીઓ) અને (મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન) ટોચમાં રાજ્ય સહકારી દૂધ વિતરણ સંઘ ગોઠવાયેલ છે. અને દૂધ બનાવટોના વેચાણની કાર્યક્ષમ વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી છે. આજે ગુજરાત દૂધના ધંધામાં સફળતાના જે સોપાન સર કરી રહ્યું છે તેના કારણે અંકિત થઇ છે તેની શ્વેત ક્રાન્તિ માનવીના મુખે રમતો થઇ ગયો છે. દૂધ ઉત્પાદન વધારી આવકમાં વધારો કરવામાં પશુપાલન એ વિજ્ઞાન છે તેમજ તેનો વ્યવસાય વિકાસ કરી પશુપાલકોને પોષણક્ષમ વળતર આપવું જોઇએ

તેનું ચોક્કસ ગણત્રીની સૂઝ અને દ્રષ્ટિકોણ પૂરો પાડી ખેડૂત-દૂધ ઉત્પાદકોમાં જાગૃતિ લાવનાર સ્વૈચ્છિકતાથી ડેરના લાખો કરોડો કુટુંબોને આર્થિક ઉપરના પછી તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. સહકારી ધોરણે દૂધના ધંધાના વિકાસમાં પ્રાથમિક દૂધ ઉત્પાદક સહ. મંડળી કોની અગત્યતા જરા પણ ઓછી આંકી શકાય તેમ નથી.

દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી લી. ઉદ્દેશ :

ઉદ્દેશ :

(૧) ખેડૂત સભાસદોને પૂરક ધંધા તરીકે ડેરી ઉદ્યોગ આપવો અને તેમાં સહાય કરવી.

(૨) ઢોર ઉછેર (દૂધાળા) માટે ઉત્તમ મુદતની ઓલાદની વ્યવસ્થા કરવી.

(૩) દૂધના વેચાણની વ્યવસ્થા કરી સારે ભાવે દૂધ વેચાણ આપવું.

(૪) સભાસદોને ઢોર ઉછેર, પોષણ તથા અન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૂરી પાડવી.

(૫) સભાસદોના ઢોરોની માવજત, દૂધની પેદાશ વધારવી વગેરે, ડેરી ઉદ્યોગને લગતી તાલીમ આપવી.

સભ્યપદ :

ભેંસ યા ગાય રાખતો ખેડૂત સભાસદ થઈ શકે પુરુષ યા સ્ત્રી બંને તે.

કાર્યક્ષેત્ર :

ગામ યા સમૂહ પૂરતું હોય છે?

બંધારણ :

સાધારણ સભા સભ્યોમાંથી ૯ ની કમિટિ ચૂંટે છે. કમિટિ જરૂરિયાત મુજબ પેટા કમિટિઓ ચૂંટે છે. દા.ત.

વહીવટી કમિટી, દૂધના ભાવની કમિટી, વગેરે. કમિટી પોતાનો તેમજ મંડળીનો પ્રમુખ ચૂંટે છે. કેટલીક સામાન્ય સભામાં નિમાય છે. તેમાં જિલ્લા ડેરીની હાજરી જોઈએ. જે મંડળીના જેવોજ વધો કરતો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ કમિટીમાં ચૂંટાઈ શકે નહિ.

<u>મંડળીના કાર્ય :</u>

(૧) સભાસદોને દૂધાળાં ઢોર માટે સમતોલ ખુરાકનું ખાણદાણ મેળવી આપવું.

(૨) સભાસદોનાં ઢોરનું દૂધ એકત્ર કરી જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સંઘને પહોંચાડવું.

(૩) સભ્યોને દૂધની આવક ઉપર એડવાન્સ માલ ખાણદાણ કરવું.

(૪) સભાસદોને તથા ઢોરની જરૂરિયાતની પૂરી પાડવી.

(૫) સભાસદોના ઢોરનું આરોગ્ય, માવજત, લીલું ઘાસ, કાપતરી ચારવારે, કૃત્રિમ વીર્યદાનની યોજના તેમજ દૂધ ઉત્પાદન વધારવાની સગવડો પૂરી પાડવી.

(૬) વધારાના દૂધનું રૂપાંતર કરી વેચવાની વ્યવસ્થા કરવી.

(૭) સભાસદોને તેમજ બિનસભ્યોને ઢોરને માટે ગામમાં પાણીના હવાડાની વ્યવસ્થા કરવી.

(૮) જિલ્લા ડેરીની સલાહ અનુસાર અને માર્ગદર્શન હેઠળ ડેરી ડેવલપમેન્ટ સ્કીમની અમલની વ્યવસ્થા કરવી.

(૯) સભાસદોને ઢોર ઉછેરવા ઉત્તેજન આપવું.

<u>કામકાજનું ભંડોળ :</u>

દાખલ ફી, શેર ભંડોળ, કરજ, થાપણો, અનામત થાપણ, સરકારી સહાય વગેરેથી ભંડોળ ઊભું કરી શકાય.

<u>ગુજરાતનો સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ :</u>

ગુજરાત રાજ્ય એ ભારતમાં સહકારી ધોરણે દૂધના ઉદ્યોગમાં એક મોખરાનું સ્થાન ધરાવતું રાજ્ય છે અને એ બાબતે

આપણે સૌ જાણીએ છીએ, વખાણીએ છીએ અને સહકારી ડેરી ઉદ્યોગનું નામ આવતાં તરત જ આણંદના નામનો અચૂક ઉલ્લેખ થાય.

ભારત જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ગ્રામ્યકક્ષાએ માનવ રોજી પૂરી પાડવા આ સહકારી દૂધ ઉદ્યોગ સફળ થયો છે અને આજે આશીર્વાદરૂપ બન્યો છે. અને આજ કારણોસર આપણે ભારતમાં આણંદ પદ્ધતિ મુજબના દૂધ ઉદ્યોગની શરૂઆત કરવા આયોજનો અને તેની શરૂઆત માટેના મોટા પાયે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

દિન-પ્રતિદિન વસ્તી વધતી જાય છે. ખૂબ વર્ષ પહેલાં જે જમીન હતી તેમાં કોઈ વધારો થયો નથી અને આને લીધે હવે ઘણી પેઢીને પૂરતો થયો આ જમીન પરથી મળે નહીં. તેથી તેટલી જ જમીનમાંથી વધુ ઉત્પાદન મેળવવું પડે. તેની સાથેનો પૂરક ધંધો શરૂ કરી આવકનું સાધન ઊભું કરવું પડે અને આવા સંજોગોને લીધે જ ખેતી સાથેનો પશુપાલનનો ધંધો પૂરક ધંધા તરીકે વધુમાં વધુ અનુકૂળ હોઈ તેને વિકસાવવા આ સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ જ મદદરૂપ થઈ શક્યો છે. જેના પરિણામો આવ્યાં છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ ત્રિસ્તરીય ગોઠવાયેલ છે. ગ્રામ્ય કક્ષાએ સહકારી દૂધ મંડળી, જિલ્લા કક્ષાએ દૂધ ઉત્પાદક સંઘ અને રાજ્ય સ્તરે ફેડરેશન અથવા કોઓપરેટિવ એમ ત્રિસ્તરે એકમોને સંયોજિત ડેરી ઉદ્યોગ આજે ગુજરાતમાં કામ કરી રહ્યો છે. સહકારી ડેરી ઉદ્યોગમાં પાયાના એ છેવાડાના ઉત્પાદકનું હિત જોવામાં આવે તે તેની ખાસિયત છે. ગામના દૂધ ઉત્પાદકો ગામની દૂધ મંડળીના સભાસદો બને, તેમના પ્રતિનિધિઓ મંડળીઓનો વહીવટ કરે, જિલ્લાની દૂધ મંડળીઓ જિલ્લા દૂધ સંઘના સભાસદ બને અને જિલ્લાની ડેરીનો વહીવટ કરે અને છેવટે જિલ્લા સંઘોનું ફેડરેશન બને અને તે દૂધ અને દૂધની બનાવટોના વેચાણ તેમજ અન્ય નીતિવિષયક બાબતોનું ધ્યાન રાખે. ગ્રામ્ય કક્ષાએ દૂધ મંડળીઓ મારફત દૂધની ગુણવત્તા ઉપર દૂધના

પોષણક્ષમ ભાવો સૂચવાય, દૂધ ઉત્પાદકોના હિત જોવાય, તેમના પશુઓની સાર-સંભાળ રખાય, ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે, પશુઓની ઓલાદ સુધરે અને દૂધનું ઉત્પાદન વધે તેવા કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવે. આ રીતે શહેરી પ્રજાને સ્વચ્છ, પૌષ્ટિક, નિર્ભેળ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં દૂધ મળી રહે તે આણંદ પદ્ધતિ મુજબ સહકારી દૂધના મૂળભૂત ગુણધર્મો છે.

કોઈપણ પદ્ધતિને સ્વીકારવામાં તેના પરિણામોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. તેમાં કેટલુ માનવહિત સમાયેલુ છે તે સૌ જુએ છે, વિચારે છે, અનુકૂળ લાગે તો જ સ્વીકારે. આમ આ સહકારી ડેરી ઉદ્યોગને ભારતભરમાં તો આવકાર મળ્યો છે, પણ દુનિયાના બીજા દેશોએ પણ આણંદ પદ્ધતિ મુજબ ડેરી ઉદ્યોગ માટે બોધપાઠ લીધો છે. તે આપણા રાજ્ય માટે અને આપણા દેશ માટે એક ગૌરવની વાત છે.

આપણે આ બાબતે ગૌરવ અનુભવવા છતાં ગુજરાતના કેટલા વિસ્તારમાં સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ, પૂર્ણ વિકસ્યો છે, કેટલા વિસ્તારમાં બાકી છે? શા માટે બાકી છે? આ બધુ જો ઉંડાણથી વિચારીશુ તો તેમાંથી ઘણાં કારણો બહાર આવશે. ૧૯ જિલ્લા ધરાવતા આ રાજ્યમાં હજુ સુધી પૂર્ણ વિકસિત પરિસ્થિતિમાં ગણીએ તો ફક્ત ૭ જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે બાકીના ૩/૪ કરતાં પણ વધુ ભાગના ગુજરાતના સહકારી ડેરી ઉદ્યોગનું શું? ૧/૪ ભાગના ગુજરાતમાં ડેરી ઉદ્યોગની સફળતાનાં આપણે ગુણગાન ગાઈએ અને બાકીના તેની બાજુના જ ડેરી ક્ષેત્રે અલ્પવિકસિત જિલ્લાઓ છે. આ xxxxx વિપરિત પરિસ્થિતિ કાયમ માટે ન રહે તે માટે સહકારી ડેરી ઉદ્યોગમાં અલ્પવિકસિત વિસ્તારને મદદરૂપ થવાય, તેમને બેઠા કરી શકાય તે માટે આવા વિસ્તારોની કામગીરી હાથ ધરવા ગુજરાત સરકારે ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમની સ્થાપના કરી.

જિલ્લાવાર ડેરી પ્લાન્ટની ક્ષમતા અને દૂધ મંડળીઓની તથા દૂધ એકત્રિકરણ અંગેની હાલની પરિસ્થિતિ :

અ.નં.	જિલ્લાનું નામ	પ્લાન્ટ કેપાસીટી (લાખમાં)	દૂધ મંડળી-ઓની સંખ્યા	દૈનિક દૂધ એકત્રિકરણ કિલો (લાખમાં)
૦૧	ખેડા	૮.૦૦	૮૯૫	૬.૦૦
૦૨	મહેસાણા	૪.૫૦	૮૦૫	૬.૦૦
૦૩	સાબરકાંઠા	૧.૭૫	૧૦૧૨	૨.૫૦
૦૪	બનાસકાંઠા	૧.૫૦	૯૧૫	૧.૬૦
૦૫	સુરત	૧.૫૦	૬૪૫	૧.૨૫
૦૬	વડોદરા	૧.૦૦	૭૮૨	૧.૦૦
૦૭	ભરૂચ	૦.૩૦	૨૫૭	૦.૩૫
૦૮	પંચમહાલ	૦.૩૦	૨૪૩	૦.૪૫
૦૯	વલસાડ	૦.૩૦	૨૩૭	૦.૨૦
૧૦	અમદાવાદ ([illegible])	૨.૦૦	૨૯૫	૧.૧૦
૧૧	રાજકોટ	૦.૪૫	૧૬૦	૦.૨૫
૧૨	ગાંધીનગર	૦.૩૦	૨૦	૦.૧૦
૧૩	જૂનાગઢ	૦.૨૫	૧૨૧	૦.૨૩
૧૪	સુરેન્દ્રનગર	૦.૩૦	૨૧૯	૦.૩૦
૧૫	ભાવનગર	૦.૧૧	૧૦૧	૦.૧૮
૧૬	કચ્છ	૦.૧૦	૫૧	૦.૧૦
૧૭	જામનગર	૦.૨૫	૨૮	૦.૦૪
૧૮	[illegible] (અમરેલી)	૦.૨૦	૧૧૬	૦.૧૫
	કુલ ...	૨૩.૧૬	૬૯૩૮	૨૧.૮૦

હાલના તબક્કે ગુજરાત રાજ્યના સમગ્ર ડેરી ઉદ્યોગનો વિચાર કરીએ તો આખા રાજ્યમાં આજે ૧૬૩૪ દૂધ મંડળીઓ મારફતે દૈનિક ૨૧.૮૦ લાખ લીટર દૂધનું એકત્રિકરણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. હાલની બધી જ ડેરીઓની દૂધ સ્વીકારવાની ક્ષમતા દૈનિક ૨૩ થી ૨૫ લાખ લીટર દૂધની છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય છે ત્યાં તેની ક્ષમતાની વિસ્તરણ કામગીરી અલગ અલગ યોજનાઓ મારફત હાથ ધરાઈ રહી છે.

ગુજરાત સરકારના ધ્યેય મુજબ દરેક જિલ્લાઓમાં એક ડેરી હોવી જોઈએ તેમાં કચ્છ સિવાયના દરેક જિલ્લાઓમાં ડેરીઓ કાર્યરત થઈ છે. વખતોવખત તબક્કે વધારાનું દૂધ એકત્રિકરણ થાય છે તે મુજબ ડેરી પ્લાન્ટ તૈયાર થાય છે / થઈ રહ્યા છે અને જેમ જેમ જરૂરિયાત ઉભી થાય છે તેમ તેમ તેનું વિસ્તરણ કાર્ય પણ હાથ ધરવામાં આવે છે. હાલની ગુજરાતની ડેરી વિકાસ પ્રવૃત્તિ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે.

(૧) ક્લસ્ટર-૧ તેમાં આણંદ, મહેસાણા, પાલનપુર, હિંમતનગર, ગોધરા, વડોદરા, ભરૂચ, વલસાડ, સુરત અને

(૨) ક્લસ્ટર-૨ માં અમદાવાદ, ગાંધીનગર, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, અમરેલી, જૂનાગઢ, જામનગર, રાજકોટ અને કચ્છ ડેરીઓનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ ક્લસ્ટરની ડેરીઓની સઘળી કામગીરી ગુજરાત રાજ્ય મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશનના માર્ગદર્શન હેઠળ અને ક્લસ્ટર-૨ ની કામગીરી ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમના માર્ગદર્શન હેઠળ હાથ ધરાઈ રહી છે.

ફક્ત દૂધ ઉત્પાદકના ઘેર બેઠાં દૂધ ખરીદી કરી સહકારી ડેરી ઉદ્યોગે સંતોષ નથી માન્યો. પરંતુ દૂધ ઉત્પાદકોનાં પશુઓની પણ ચિંતા કરી છે. જે ખાનગી દૂધના વેપારીઓએ નથી કરી, ખાનગી વેપારીઓએ ગાય / ભેંસના આંચળમાંથી દૂધ કેવી રીતે નીકળે છે, તેમાં કઈ તકલીફો છે?

તેની કોઈએ ચિંતા કરી નથી. અને કરશે પણ નહિ. જ્યારે સહકારી ડેરી ઉદ્યોગમાં પશુપાલકના ઘેર જઈ તેના પશુને સારવાર અને તે હેતુથી ફરતા પશુ દવાખાનાની વ્યવસ્થા, વધુ દૂધ ઉત્પાદન મેળવવા ઓલાદ સુધારણા માટે કૃત્રિમ બીજદાનની સેવાઓ, ઘાસ, ચારો અને પૌષ્ટિક ખાણદાણ પૂરું પાડવું તેમજ સારી જાતના વાછરડાંની વ્યવસ્થા વગેરે બાબતે સેવાઓ આપે છે. અને જે દૂધ ઉત્પાદક દૂધ ભરે છે તેની ઉધારનું પણ રક્ષણ અમુક ડેરીઓએ કરેલ છે અને દૂધ વીમા યોજનાઓ દાખલ કરી છે. સહકારીકરણથી ગામોમાં વધુમાં વધુ દૂધ ઉત્પાદન મેળવવામાં સફળતા મળી છે. દૂધ ઉત્પાદકો સાથે રાખવા માટેની તે હેતુથી ગામના દૂધના ભાવ પ્રમાણમાં ઊંચા મળી રહે તે હેતુથી "ફેટવારી" પધ્ધતિ મુજબ ભાવો સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ મારફત ચૂકવવામાં આવી રહ્યા છે. આમ સહકારી ડેરી ઉદ્યોગે દૂધ ઉત્પાદકની આર્થિક ઉપર અસર થાય તેવાં અનેક પગલાં ભર્યાં છે. દૂધ ઉત્પાદન ખર્ચ અને વધેલાં અનેક ભાવોનું કારણ એમ છે કે દૂધ ઉત્પાદકોને ઉત્પાદન ખર્ચ સામે પોષણક્ષમ ભાવો મળતાં નથી.

સહકારી ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસ માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં આવી છે. ઓપરેશન ફ્લડ યોજના પૂરી થતાં, ઓપરેશનફ્લડ-૨ યોજના અમલમાં આવી રહી છે. જેમાં ગુજરાત માટે લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું આયોજન કરવામાં આવેલ છે. આ યોજના હેઠળ રાજ્યમાં પાંચ વર્ષમાં ૭૨૦૦ દૂધ મંડળીઓ મારફત દૈનિક સરેરાશ ૧૪.૦૨ લાખ લીટર દૂધ એકત્રિત કરવામાં આવશે તેવો લક્ષ્યાંક નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે દૂધ પ્રક્રિયા કરવાની હાલની ક્ષમતામાં વધારો કરી દૈનિક ૩૨.૮૦ લાખ લીટર દૂધ સ્વીકારી શકે તેવી ડેરી વિકાસની યોજનાઓ પણ હાથ ધરવામાં આવી રહી છે. આ યોજના હેઠળ જામનગર, અમરેલી અને કચ્છ સિવાયના ગુજરાતનાં તમામ જિલ્લાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત ડી.પી.એ.પી. યોજના હેઠળ પણ ગુજરાતમાં

ડેરી વિકાસ યોજનાને સફળ બનાવવા વધુ મદદ મળી છે. ખાસ કરીને પંચમહાલ, બનાસકાંઠા, અમરેલી, સુરેન્દ્રનગર અને કચ્છ જિલ્લાઓમાં વધુમાં વધુ મદદો મળી છે. આ ઉપરાંત અમદાવાદ, ભાવનગર, જામનગર, રાજકોટ અને મહેસાણા જિલ્લાઓમાં પણ મોટેભાગે મદદો મળી છે. અને પાયાની કામગીરી થઈ રહી છે.

સહકારી ડેરી મંડળીઓ :

ખેતીને વધુ ઉત્પાદક બનાવવા માટે જેમ ખેતીમાં સહકારી મંડળીની જરૂર જણાય છે તેમ ખેતીને પૂરક ધંધા તરીકે પણ સહકારી પ્રવૃત્તિ અત્યંત ઉપયોગી નીવડી શકે તેમ છે. ખાસ કરીને ડેરી ઉદ્યોગનું સ્થાન આમાં મોખરાનું ગણી શકાય. દુનિયાના ઘણા દેશોમાં જેવા કે ડેન્માર્ક, આયર્લેન્ડ, ફ્રાન્સ વગેરેમાં ડેરી ઉદ્યોગ સહકારી ધોરણે ચાલે છે.

ભારતમાં પણ આ ક્ષેત્રનો વિકાસ કરવાની ઘણી જરૂર છે અને તક પણ છે. ભારત દુનિયામાં પશુધનની દ્રષ્ટિએ અતિ સમૃદ્ધ છે. આપણે પશુ ઉત્પાદકતાની દ્રષ્ટિએ બહુ ઉતરતાં ગણી શકાય. તેથી જ ગામ જનતા ખેડૂતોની આવકમાં વધારો કરવા અને પશુધનને વધુ કમાઉ બનાવવા સહકારી ડેરીની સ્થાપના અત્યંત ઉપયોગી નીવડી શકે તેમ છે.

મંડળીઓનો હેતુ :

વિવિધ દેશોમાં ડેરીના વિવિધ પ્રકારના હેતુઓ હોય છે. આ ડેરીના કદ અને તેના વિકાસની તકને આધારે હેતુઓ નક્કી કરી શકાય. કેટલાક મૂળભૂત હેતુઓ નીચે પ્રમાણેના ગણી શકાય.

(૧) સભ્યો પાસેથી દૂધ એકત્ર કરવું.
(૨) આ દૂધનું પ્રોસેસીંગ કરી તેમાંથી માખણ, ઘી વગેરેનું ઉત્પાદન કરવું.

(ક) સભ્યોને નાણાકીય મદદ કરવી.
(ખ) ઢોર ચારવા [illegible] ની મદદ પૂરી પાડવી.
(ગ) ઉત્પાદકને દૂધની વ્યાજબી કિંમત મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

મંડળીની કામગીરી :

સહકારી ડેરી એક એવા પ્રકારનું સંગઠન છે [illegible] માલિકને ખોરાકની જરૂર હોય છે. તેવી [illegible] રીતે ડેરીને દૂધ આપવામાં આવેલું હોય છે. ડેરી દૂધની ગુણવત્તા પ્રમાણે તેના [illegible] કરીને તેની [illegible] ચૂકવે છે. આ દૂધને "પાશ્ચરાઇઝ" કરીને તે [illegible] [illegible] ઠંડુ કરીને ડેરી તેનું વેચાણ કરે છે. આ વેચાણમાંથી પ્રાપ્ત થતો નફો ડેરીના સભ્યોને વહેંચી આપવામાં આવે છે. ડેરીનું સંચાલન ચૂંટાયેલી [illegible] હોય છે. સભ્યો કારોબારીની રચના કરીને તેનું સંચાલન કરે છે. સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે.

ભારતમાં ડેરીની સ્થાપના થયેલી છે. પરંતુ [illegible] આ ઉદ્યોગ જોઈએ તેટલો પ્રગતિ [illegible] થયો હોય તેવું જોવા મળતું નથી. [illegible] દૂધની [illegible] આવકમાં વધારો કરવા માટેનું આ એક અગત્યનું સાધન છે. [illegible] કે તેની આવકમાં પશુપાલનમાંથી થતી આવકનો મોટો હિસ્સો હોય છે.

દૂધ [illegible] પાડનારી મંડળીનો વિકાસ :

દૂધની આવકથી [illegible] પશુપાલકોની આવકનો [illegible] મોટો ભાગ હોય છે. [illegible] દૂધની ગુણવત્તા [illegible] [illegible] ડેરીઓ માટે [illegible] દૂધના [illegible] [illegible] માટે સહકારી મંડળીઓ [illegible] સહકારી સમિતિ રચના કરી છે.

૧૯૮૨-૮૩ ને અંતે ડેરીમાં આવી કુલ [illegible] પશુપાલક મંડળીઓની સંખ્યા ૫૦૪ ની હતી; જે વધીને ૧૯૮૩-૮૪ ને અંતે ૬૦૬૯ ની થઇ હતી. આમાંથી ૪૨૦ મંડળીઓ [illegible], ૯૬૬ મંડળીઓ માર્કેટીંગ, ૬૪૮ મંડળીઓ [illegible], ૪૫૮ મંડળીઓ [illegible] અને ૪૦૦ મંડળીઓ [illegible] હતી. આ રાજ્યોની [illegible] રાજ્યોમાં આવી મંડળીઓની [illegible] [illegible] નથી.

ડેરી સહકારી પ્રવૃત્તિ :

ડેરી વિકાસ [illegible] ક્ષેત્રે [illegible] [illegible] રાજ્યનું [illegible] છે; અને ૧૯૮૪ માં [illegible] ડેરી [illegible] [illegible] રાજ્યમાં [illegible] છે.

ડેરી એક એવી પ્રવૃત્તિ છે જે ગ્રામ વિસ્તારમાં [illegible] [illegible] અને ઉત્પાદક રોજગારી પૂરી પાડવાની શક્તિ ધરાવે છે.

૩૦-૬-૮૪ ની અંતે રાજ્યમાં ગ્રામ્યકક્ષાએ ૪૧૫૦ પ્રાથમિક દૂધ સહકારી મંડળીઓ કામ કરતી હતી. જેમાં ૧૧.૦૧ લાખ જેટલા [illegible] સભ્યો [illegible] હતા. જે પૈકી ૦.૮૧ લાખ સભ્યો અનુસૂચિત જાતિના અને ૦.૪૪ લાખ સભ્યો અનુસૂચિત જનજાતિના હતા; કુલ સભ્યોમાં [illegible] [illegible] સભ્યો [illegible] અને [illegible] ખેડૂતો અને [illegible] છે. [illegible] કુલ ઉત્પાદક સહકારી સંઘ, [illegible], સુરત, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] અને રાજકોટ [illegible] ડેરી [illegible] છે; રાજકોટ [illegible] ડેરી [illegible] [illegible] રૂ.ને [illegible] છે. [illegible], [illegible], [illegible], સુરત, [illegible], [illegible] અને [illegible] ૧૧ [illegible] છે. સહકારી [illegible] [illegible] [illegible] સહકારી મંડળીઓ [illegible] [illegible] રૂ. ૧૧.૨૦૦૦-૦૦ ની [illegible] અને

[illegible]

[illegible] જૂથ [illegible] / [illegible] [illegible]
[illegible] માટે [illegible]
[illegible] છે. [illegible] જૂથ [illegible]
[illegible] / [illegible] /
[illegible] માટે [illegible] છે.

છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજનામાં [illegible] માટે
[illegible] [illegible] છે. [illegible]
[illegible] છે. [illegible]
૧૦૦૦ [illegible] ૧૯૮૦ [illegible]
[illegible] છે.

[illegible] પંચવર્ષીય યોજનામાં જૂથ [illegible]
[illegible] માટે [illegible] ૧૫૦ [illegible]
છે અને [illegible] ૧૦૦૦ [illegible]
[illegible] છે. [illegible]
[illegible] જૂથ [illegible]
[illegible]
[illegible] છે.*

[illegible] [illegible]
[illegible] જૂથ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] જૂથ [illegible]
[illegible]
[illegible] છે.

---

* [illegible] - [illegible]
[illegible]
૭ મી પંચવર્ષીય યોજનામાં [illegible]

છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજનામાં ડેરી સહકારી મંડળીઓ (પ્રાથમિક માટે) માટે સમગ્ર ગુજરાતમાં ૫૫૮૦ લક્ષ્યાંક નક્કી કરવામાં આવેલ છે. વળી ૫૦૦ મંડળીઓની વસ્તી સામે ૧૪૮૦ પ્રા. દૂ. ઉ. સ. મંડળીની રચના થઈ ગયેલ છે.

ઉપર મુજબ ગામડામાં સહકારી પ્રાથમિક ડેન્માર્કની પદ્ધતિ, ગુજરાતમાં ડેરી સહકારી મંડળીઓના પ્રારંભ ગુજરાતની સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ – તેના વિકાસ માટેના આયોજનની ચર્ચા કર્યા પછી પંચમહાલ જિલ્લામાં ડેરી વિકાસ વિશે અને કામગીરીની ચર્ચા કરીશું:

<u>પંચમહાલ જિલ્લામાં ડેરી વિકાસ :</u>

પંચમહાલ જિલ્લો પૂર્વ ગુજરાતનો એક જિલ્લો છે. જિલ્લો અગિયાર તાલુકાઓમાં વહેંચાયેલો છે. જેનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૬૬ ચોરસ કીલોમીટર છે. ૧૯૮૧ ની વસ્તી ગણત્રી મુજબ જિલ્લાની કુલ વસ્તી ૨૭.૨ લાખ જેટલી હતી. જેમાં ૪૨ ટકા વસ્તી આદિવાસી તથા આદિજાતિની છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં કુલ ૧૯૦૦ ગામડાં આવેલાં છે. કુલ વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. ખેતીના પૂરક ધંધા તરીકે પશુપાલનનો ધંધો મુખ્ય છે. ૧૯૭૭ ની ગણત્રી મુજબ પંચમહાલ જિલ્લામાં ૭.૦૪ લાખ જેટલી ગાયો અને ૨.૯૬ લાખ જેટલી ભેંસો છે.

જિલ્લાના ગરીબ ખેડૂતોને તેમની આજીવિકાની સાથે – સાથે દૂધના પુરવઠાની ઉપલબ્ધિ માટે યોગ્ય બજાર અને પોષણક્ષમ ભાવો મળી રહે તે હેતુથી ૮ મી મે ૧૯૭૩ ના રોજ પંચમહાલ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડની સ્થાપના મુખ્ય મથક ગોધરા મુકામે થઈ હતી. શરૂઆતમાં જિલ્લાના માત્ર ૪૦ ગામડાઓમાં સહકારી ધોરણે દૂધ મંડળીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેની સંખ્યા વધીને ૧૯૭૪-૭૫ માં ૫૨ ની થઈ હતી અને તે વર્ષે કુલ

૫.૬૭ લાખ લીટર દૂધની ખરીદી કરેલ હતી. આ ઉપરાંત ૧૯૭૫માં પંચમહાલ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લી.નો વહીવટ ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમ લી.ના સંચાલને ટેકનીકલ માર્ગદર્શન હેઠળ સોંપાયો હતો. આ સમયે પંચમહાલ જિલ્લાની ખેડા જિલ્લાની સરહદ પાસેના વરધરી વિભાગની ૫૮ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ અમુલડેરી આણંદને, વડોદરા જિલ્લાની સરહદ પાસેની ૧૭ દૂધ મંડળીઓ બરોડા ડેરી મારફતે તથા સાબરકાંઠાની સરહદના વિસ્તારની માલપુર વિભાગની ૨૫ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ સાબર ડેરી મારફતે સંકળાયેલ ચાલતી હતી. આમ તે સમયે ગોધરા ખાતે દૂધ ઉપર પ્રક્રિયા કરવાનો પ્લાન્ટ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ૩૭ દૂધ મંડળીઓનું દૈનિક ૫૦૦૦ લીટર જેટલું દૂધ પડોશના ત્રણ દૂધ ઉત્પાદક સંઘોમાં જતું હતું. જે પુરવઠો ૧૯૭૮-૭૯ સુધીમાં વધીને ૧૨૮ મંડળીઓમાંથી દૈનિક સરેરાશ ૨૧,૦૦૦ લીટર સુધી પહોંચ્યો હતો. દૈનિક ચોક્કસ મોટા પ્રમાણમાં દૂધના પુરવઠાનો લાભ જિલ્લાના દૂધ સંઘો મારફતે કરવામાં આવેલ નિકાલ આ જિલ્લાના પશુપાલકોની સહકારી ધોરણે દૂધના વ્યવસાયમાં રહેલી ઉંડી દિલચશ્પીનો નિર્દેશ કરે છે; પરંતુ આવી દૂધ મંડળીઓ પોતાના જિલ્લા દૂધ સંઘોના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતી ન હોવાથી તે મંડળીઓને જે તે જિલ્લા સંઘનું સભ્યપદ મળેલ ન હતું. તેના કારણે આ મંડળીઓને તેમના પશુપાલકોના જાનવરોને પશુ આરોગ્ય સેવા, કૃત્રિમ બીજદાન લાભ, દાણનો પુરવઠો તથા બોનસ વિગેરે જેવા અન્ય લાભો મળતા ન હતા. જે ખરેખર સહકારી ધોરણે દૂધના વ્યવસાયમાં પડેલા ગરીબ પશુપાલકોને પરવડતું ન હતું.

આ જિલ્લાના ખેડૂતોને ખેતી સાથે દૂધ ઉત્પાદનની પૂરક રોજી પૂરી પાડી તેમનું જીવન ધોરણ ઊંચું લાવવાના ઉદ્દેશથી જિલ્લાની ડી.પી.એ.પી. એજન્સીએ પંચમહાલ જિલ્લામાં ડેરીની શક્યતાઓ અંગે ૧૯૭૫ માં નેશનલ ડેરી ડેવલોપમેન્ટ બોર્ડ, આણંદ દ્વારા ફીઝીબીલીટી રીપોર્ટ તૈયાર કરાવ્યો

હતો: આ રીપોર્ટ મુજબ જિલ્લાના ચાર તાલુકાને આવરી લેવામાં આવે તો દૈનિક ૧.૦૧ લાખ લીટર દૂધ મેળવી શકે તેવી શક્યતાઓ દર્શાવવામાં આવી હતી. અને જિલ્લામાં દૈનિક ૧ લાખ લીટર દૂધની પ્રક્રિયા થઈ શકે તેવો ડેરી પ્લાન્ટ આ જિલ્લામાં સ્થાપવા માટે ભલામણ કરી હતી. ઉપરોક્ત શક્યતાઓને આધારે પંચમહાલ જિલ્લામાં ડેરી પ્લાન્ટના પ્રથમ તબક્કા રૂપે દૈનિક ૩૦,૦૦૦ લીટર દૂધ ઠંડુ કરી શકાય તેવી પ્રક્રિયા વાળા દૂધ શીત કેન્દ્રની શીલારોપણ વિધિ નવેમ્બર ૧૯૭૦ માં ગુજરાત રાજ્યના તે વખતના માનનીય મુખ્યમંત્રીશ્રીના વરદ્ હસ્તે કરવામાં આવી હતી. ગોધરા દૂધ શીત કેન્દ્ર ડિસેમ્બર ૧૯૭૨ માં સ્વતંત્ર રીતે કાર્યરત કરવું શરૂ થયું હતું. દૂધ ઉત્પાદકો માટે આ દૂધ આવકની ઘડી હતી અને ત્યાં સુધી જિલ્લામાં ડેરી જેવી વ્યવસ્થા વાળી સંસ્થાની સરખામણીમાં અવિકસિત હતી. પરંતુ ૧૯૭૪ પછી ડેરી વિકાસની આ પ્રક્રિયાએ ખૂબ ઝડપથી તેની વિકાસ યાત્રા આરંભી લીધેલ છે અને આજે પંચમહાલ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ દેશના વિકસિત દૂધ સંઘોમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

પંચમહાલ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લી. નો ઉદ્દેશ એ છે કે તેમ જિલ્લાના ઉત્પાદકોમાં વિકાસની પ્રગતિ ખેતીની પરિપૂરક આવક સાથે દૂધના ધંધામાંથી નિયમિત અને વધારાની પૂરક આવક મળી રહે તેવો છે. સંઘ શરૂઆતમાં ૭ રૂટ મારફત દૂધ મંડળીઓનું દૂધ ૯૩ મારફતે લાવવામાં આવતું હતું. જે વધારીને આજે દૂધના સતત વધતા પુરવઠાને ડેરી પર પહોંચાડવા માટે ૧૩ રૂટ જિલ્લાના ખૂણે ખૂણેથી દૂધ સંપાદન કરી લાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે.

હાલમાં સંઘ સંલગ્ન દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૪૩૨ ઉપર પહોંચી છે. માર્ચ ૮૩ ના પૂરા થતા વર્ષ દરમ્યાન સંઘે ૧ કરોડ ૨૧ લાખ લીટર જેટલા દૂધનું એકત્રીકરણ અને સંપાદન કરી જિલ્લાના દૂધ ઉત્પાદકોને રૂ. ૨ કરોડ અને

૮૨ લાખ જેવી માતબર રકમ ચુકવવામાં આવેલ છે. જિલ્લાના ૫૯ હજાર દૂધ ઉત્પાદક સભ્યોને ૧.૦૩ લાખ બોનસ વિતરીત દૂધના ભાવ તફાવતમાં આપેલા હોવાનું જાણવા મળે છે. અને દૂધની ખરીદી પેટે જિલ્લાની દૂધ મંડળીઓને દૈનિક ૧૧. ૭૫ થી ૮૦ હજાર જેટલી રકમ દર દસ દિવસે ચૂકવી આપવામાં આવે છે. ગત વર્ષે દરમ્યાન ડેરી પ્લાન્ટની દૈનિક ૭૦ હજાર લીટર દૂધની પ્રક્રિયા કરવાની ક્ષમતા સામે જાન્યુઆરી ૮૩ માં ૧૨ હજાર લીટર જેટલું દૂધ ઉપાર્જન કરી શકાયા હતા. જે ખરેખર પંચમહાલ જિલ્લાના ખેતી કરનારાઓ માટે ગૌરવરૂપ હકીકત સિધ્ધ થઇ છે.

ગત વર્ષ દરમ્યાન ૫.૯૧ લાખ કિલો કેટલ ફીડ સારા કંપનીઓથી પ્રાપ્ત કરી નહિ નફો નહિ નુકશાનના ધોરણે જિલ્લાના દૂધ ઉત્પાદકોના જાનવર માટે પૂરું પાડેલ છે. જાનવરોને સારી જાતની ઓલાદો પાકવા મળી રહે તે હેતુથી વર્ષ દરમ્યાન ૬ હજાર કિલો રજકા ચારાનું બીજ સંઘ સયોજિત મંડળીઓને તેમની માંગણી પ્રમાણે પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું. જિલ્લાના મુખ્ય શહેરો જેવા કે ગોધરા, દાહોદ, હાલોલ તેમજ લુણાવાડામાં હાઇજીન દૂધ તથા પોતાના જ કેન્દ્ર મારફત દૈનિક ૧૬ હજાર લીટર દૂધનું વિતરણ કરી રૂપ આધારા જિલ્લાની પ્રજાને શુધ્ધ પાશ્ચરાઇઝ દૂધ પોષણક્ષમ ભાવે પૂરું પાડવાના ધ્યેયને પણ સફળતાપૂર્વક પાર પાડેલ છે અને દૂધ ઉપરાંત જિલ્લાના અન્ય શહેરોને પણ આ લાભ આપવા યોજના વ્યાપક વિચારણાઓ ચાલી રહેલ છે. દૂધની અન્ય બનાવટોમાં માત્ર ઘીનું જ ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. જે ગત વર્ષ દરમ્યાન આશરે ૩૮ હજાર કિલો ઘીનું ઉત્પાદન કરી જિલ્લાની મંડળીઓને તેમજ શહેરની પ્રજાને પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું.

દૈનિક ૫ ટન દૂધનો પાવડર બનાવી શકાય તેવો પાવડર પ્લાન્ટ ઉભો કરવા અંગે તેના પ્રશ્નની ચકાસણી થઇ રહી છે. જો નેશનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ, ના બોર્ડની મંજૂરી આવે તો

વધારાના દૂધનો નિકાલ કરવાનો પ્રશ્ન આવતા વર્ષોમાં સરળતાથી હલ કરી શકાશે. ૧૯૭૯ માં અમલમાં આવેલ રાષ્ટ્રીય ડેરી વિકાસ બોર્ડની ઓપરેશન ફ્લડ-૨ ની યોજના અન્વયે વધારાનું દૂધ અને ડેરી અને પશુપાલનનાં વિકાસ કાર્ય માટે રૂ. ૧૧.૭૨ કરોડ જેટલી માતબર રકમ તબક્કાવાર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થનાર છે. જેનાથી જિલ્લાઓનાં પશુઓનો વિકાસ તેમજ અહીંની ડેરીની પ્રગતિ તેની સરખામણીએ વધશે. જો કે તેમાં કોઈ શંકા રહેતી નથી. જિલ્લાઓનાં દૂર દૂર પથરાયેલાં ગામડાંઓમાંથી દૂધ એકત્રિત કરી ચીલીંગમાં આવેલ ડેરી પ્લાન્ટ પર દૂધ ગરમ કરી ટાંકામાં દૂધ ઠંડુ થતો હોવાથી જિલ્લાના તાલીમ અને યુવાનોને મુકાયે અનુક્રમે ૭ હજાર અને ૨૦ હજાર લીટર દૂધ ઠંડુ કરી શકવાની ક્ષમતાવાળા દૂધ શીત કેન્દ્રો ઓપરેશન ફ્લડ-૨ ની યોજના અન્વયે ટૂંક સમયમાં શરૂ થનાર છે.

આ ઉપરાંત ભારતીય ડેરી નિગમ અને રાષ્ટ્રીય ડેરી વિકાસ બોર્ડ દ્વારા નાણાકીય સહાય અને ટેકનીકલ માર્ગદર્શન હેઠળ જિલ્લાની ચાર સંયોજિત ૧૦૮ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના સભાસદોનાં જાનવરોને મફત પશુ સારવાર અઠવાડિક કાર્યક્રમો દ્વારા નિષ્ણાત વેટરનરી ઓફિસર મારફત આપવામાં આવે છે. જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સંઘને સુધારવાનાં અને તે દ્વારા જિલ્લાના દૂધ ઉત્પાદન વધારવાના હેતુથી જિલ્લામાં રથ કૃત્રિમ વીર્યદાન કેન્દ્રો કામ કરે છે. ત્યાં સુધારેલી કૃત્રિમ વીર્યદાનની રીતથી ઉત્તમ ઓલાદોના ખૂંટના જોખાયેલ વીર્યનો ઉપયોગ કરી કૃત્રિમ વીર્યદાનની સેવા દૂધ ઉત્પાદકોના જાનવરોને ઘેરબેઠાં મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી છે. ફેબ્રુ. ૮૨ માં આ કાર્યક્રમ ચાલેલ આ સેવા અન્વયે અત્યાર સુધીમાં ૧૮૦૦ જેટલાં વીર્યદાન કેસો સફ- ભેળવીને કરવામાં આવેલ છે અને અત્યાર સુધીમાં ઉપલબ્ધ સુધારેલા નિષ્ણાતોના પરિણામ મુજબ ગર્ભધારણનો રેશિયો લગભગ

૭૫ હજાર જેટલી છે. જે એક જિલ્લાના દૂધ સંઘ માટે ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે. ઉપરાંત સંઘ કૃત્રિમ ગર્ભદાન કેન્દ્રો દ્વારા પ્રાથમિક પશુ સારવારની સેવાનો લાભ પણ દૂધ ઉત્પાદકોના જાનવરને વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે. કૃત્રિમ ગર્ભદાન પધ્ધતિથી સારી ઓલાદોને વિકસાવવા માટે [illegible] વેતરે વેતરે જાનવરના દૂધ ઉત્પાદનની નોંધણી કરવી ખૂબ જરૂરી છે. આ માટે પણ જિલ્લાની ૧૦ મંડળીઓના સભાસદોના પસંદ કરાયેલા જાનવરોનું " મિલ્ક રેકોર્ડીંગ " પણ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારની ઓલાદ વિકસાવવાનો પ્રયાસ ઓપરેશન ફ્લડ-૨ ની યોજના મુજબ આ કરનાર પંચમહાલ દૂધ સંઘ સારાયે દેશમાં પ્રથમ છે. જે એક ઉછરતા દૂધ સંઘ માટે ખૂબજ ગૌરવપ્રદ બાબત છે.

ઓપરેશન ફ્લડ-૨ ની યોજના મુજબ જિલ્લામાં સુધારેલી જાતનાં પાડાઓના [illegible] કાર્ય તેમજ ઘાસ ગૌચરોના વિકાસનું કાર્ય ઉભા કરવાની કામગીરી હાથ ધરાયું છે. ઉપરાંત જિલ્લામાં મંજૂર થઈ રહેલી અનેક વિધ સિંચાઈ યોજના યોજનાઓ પાનમ, ભાદર, કડાણા, મોરવા(હ), [illegible], માછણ-નાળા, કરડ, કબુતરી, દેવ, પાટાડુંગરી વિગેરેને લીધે ભવિષ્યમાં આ જિલ્લાનાં પશુધનની [illegible] શક્યતાઓ રહેલી છે અને આવી અનેક વિધ યોજનાઓથી વધારાના દૂધના પુરવઠાને પહોંચી વળવા અમો પૂરાં સજ્જ બન્યા છીએ.

પંચમહાલ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લી. ના વિકાસમાં સરકારશ્રીની ઉદારનીતિ, રાષ્ટ્રીય ડેરી વિકાસ બોર્ડ, ભારતીય ડેરી નિગમ, ગુજરાત કોઓપરેટીવ મિલ્ક માર્કેટીંગ ફેડરેશન, ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમ, તેમજ સંકલિત ગ્રામ વિકાસ એજન્સી તથા [illegible] સભાસદોનો ખૂબજ નોંધપાત્ર ફાળો છે. આ ભાગ ભજવનાર [illegible] અમારા

દૂધ ઉત્પાદકોને, ખોરાકના ઘણો કરતાં ચોખ્ખો ભાવ અને પશુપાલન જિલ્લા દૂધ સંઘના વિકાસમાં પૂરક ચોક્કસ ફાળો આપેલો છે. જેનો ઉલ્લેખ માત્રથી પૂરી કરાય તેમ નથી. વધુમાં પશુપાલન જિલ્લાના ખેડૂતો માટે વધારે આવક અને સંતોષ લેવા જેવા આયોજન થયેલ છે કે ગઈ તા. ૩૧ મી માર્ચ ૮૩ ની ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમે સરકારશ્રીના આદેશથી ચોર્યાસી ડેરી પ્રોજેક્ટનો વહીવટ સંઘના વહીવટકર્તાઓને સોંપવામાં આવેલ છે. જેથી હું વિશ્વાસ અને આશાપૂર્વક કહી શકું છું કે ઉપરોક્ત હેતુઓને કારણે આ ભાગના પછાત અમારા જિલ્લાના તાલુકાઓ અને ગામડાં અને સામાજિક રીતે પછાત ખેડૂતો દૂધ ઉત્પાદકોને વધુને વધુ તેમના જીવન ધોરણમાં નોંધપાત્ર સુધારો કરી આર્થિક ઉન્નતિની સુંદર તક પૂરી પાડશે.

જિલ્લા ડેરીના કાર્યક્રમ :

ગ્રામ્યકક્ષાએ રચાયેલ પ્રા.દૂ.ઉ.સ.મં. દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવતા દૂધના જથ્થાના વેચાણ માટે અગત્યની જિલ્લાકક્ષાએ રચાયેલ પ્રાથમિક દૂધ મંડળીઓના ફેડરેશન તરીકે મહત્વની કામગીરી બજાવનાર સંસ્થા સભાસદ તરીકે પ્રા.દૂ.-ઉ.સ.મંડળીઓ મુખ્યત્વે હોય છે. તેની રચના વખતે અમુક મર્યાદિત વ્યક્તિઓ - સભાસદો કાયમ રહેતા હોય. વ્યવસ્થા સંચાલન મંડળી પ્રતિનિધિઓ દ્વારા ચૂંટાયેલ બોર્ડના નિયમથી સંસ્થાનું સંચાલન થાય. જિલ્લા ડેરીના વહીવટી વડા મેનેજરના હોદ્દા આપવામાં આવે અને વ્યવસ્થાપન મુજબ ટેકનીકલ સ્ટાફની રોકવામાં આવે, તેમની મારફતે ડેરીનું રોજબરોજનું કામકાજ કરવામાં આવતું હોય છે:

૦૦૦ દૂધનો પુરવઠો વિભાગ

૦૦૦ પશુપાલન અને પશુસંવર્ધન વિભાગ

●●● પશુપાલન વિભાગ
●●● ડેરી ફેક્ટરી
(એન્જીનિયરીંગ વિભાગ મુખ્ય હોય છે.)

<u>જિલ્લા ડેરીના મુખ્ય કાર્યો :</u>

(૧) સભાસદ મંડળીઓને એકત્રિત કરેલ દૂધ મુખ્ય ડેરીએ લાવવા માટે વાહનની સગવડ કરી આપે છે.
(૨) મંડળી દીઠ દૂધની ગુણવત્તા - ફેટ ટેસ્ટીંગ અને વજન કરે છે.
(૩) દૂધના જથ્થાને ડેરીની જુદી જુદી બનાવટો બનાવવા માટે ડેરી ફેક્ટરી પ્રક્રિયાની વ્યવસ્થા કરી તેમાંથી દૂધનું પેશ્ચુરાઈઝેશન કરવું, માખણ - ઘી વગેરે બનાવે છે.
(૪) દૂધ અને દૂધની બનાવટોના વેચાણ-ખરીદ માટે ખાસ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરે છે.
(૫) દૂધનો પુરવઠો જાળવવા - વધારવા ઉત્પાદકોને પશુસંવર્ધનને લગતી સેવાઓ - પશુ સારવાર, માવજત, કૃત્રિમ બીજદાન, પૌષ્ટિક ખાણદાણ વિગેરે અને વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઉત્પાદકોને ઉપયોગી સેવાઓ પૂરી પાડે છે.
(૬) ઢોરદીઠ ઉત્પાદન વધારવા માટે ઢોરની માવજત, દેખભાળ, ખોરાક સુધારણા, ઓલાદ અને માહિતી - માર્ગદર્શન, પ્રચાર અને પ્રસારણ દ્વારા દૂધના વધારાને વ્યવસ્થિત અને સંકલિત કરવા વ્યવસ્થા ગોઠવે છે.
(૭) સભાસદ મંડળીઓને ટેકનીકલ સાધન સામગ્રી વગેરે પૂરા પાડે છે.
(૮) દૂધ સંઘની નાણાકીય સગવડ અનુસાર દૂધ ઉત્પાદકોને દૂધના વાજબી ભાવ, ફેર કે નફા રૂપે ચૂકવે છે.
(૯) પશુ સારવાર માટે પશુ સંવર્ધન વિભાગ દ્વારા નિયમિત ફરતા દવાખાના દ્વારા પશુઓની ચિકિત્સા તેમજ સેવાઓની વ્યવસ્થા ગોઠવે છે.

(૧૦) સભાસદ સંસ્થાઓની વહીવટી કામગીરી વ્યવસ્થિત રાખે તેમજ હિસાબી નિયમિતતાના હેતુથી સુપરવાઇઝરને રોજ મંડળીઓની નિયમિત મુલાકાતો - ઇન્સ્પેક્શન કરાવે છે.

(૧૧) દૂધ ઉત્પાદન વધારવા તેમજ સુધરતા જાય તે માટે દૂધ ઉત્પાદન હરિફાઇ વગેરે ઇનામો આપે છે.

(૧૨) ઉત્પાદકોને પ્રોત્સાહિત કરવા અનેકવિધ - બોનસ આપે છે: દા.ત., વ્યાવસાયિક વિકાસ હેતુથી ડેરી ટેકનીશન, ડેરી ફાર્મ - કર્મચારી તાલીમ વગેરે માટેની યોજનાઓ કરે છે.

(૧૩) દૂધ ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ ઉત્પાદકોને આર્થિક રીતે પોષણક્ષમ બને તે માટે સંશોધન પ્રયોગોની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઉત્પાદકોને સતત માહિતી પૂરી પાડે છે.X

✓ ગુજરાતમાં આદિવાસીઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતી અને મજૂરી છે. આ સિવાય જંગલ, જંગલ મજૂરી, જંગલ પેદાશ એકત્ર, પશુપાલન તેમજ મુરઘીઉછેર છે. વર્ષોથી આદિવાસીઓનું શોષણ જમીનદારો, વહેપારી અને સાહુકારો કરતા હતા. આદિવાસીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે સરકારે ઘણા બધા પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે. પરંતુ આ કાંઇ પૂરતું ન નીવડતાં ગુજરાત રાજ્યે આદિવાસીઓનો આર્થિક અને સર્વાંગી વિકાસ ઝડપથી થાય તે હેતુથી સને ૧૯૭૨ માં ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશનની રચના કરી છે.

"ગુજરાત રાજ્યમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓના લોકોની સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિનું કાર્ય હાથ ધરવાની કોર્પોરેશનની પ્રાથમિક ફરજ રહેશે અને કોર્પોરેશનને આવી ફરજો બજાવવા માટે જરૂરી હોય તેવાં તમામ કાર્યો કરવાનો અને તેવી તમામ સત્તા ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન અધિનિયમ ૧૯૭૨ ની જોગવાઇઓને આધીન વાપરવાનો અધિકાર રહેશે."

X પંચમહાલ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘના છેલ્લા બે વર્ષના વાર્ષિક રીપોર્ટમાંથી તારવેલી નોંધ.

આરંભ :

ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશનની રચના ગુજરાત એક્ટ નંબર - ૫ ૧૯૭૨ થી કરવામાં આવેલ છે. સરકારશ્રીના જાહેરનામા ક્રમાંક જી.એચ./એસ/૫૦૮૦/ટીડીસી/૧૦-૧૨-જે, તારીખ ૨૦-૧૦-૭૨ થી કરવામાં આવી છે અને તારીખ ૨૪-૧૧-૭૨ ના રોજ મળેલ કોર્પોરેશનના ડિરેક્ટરોના બોર્ડની પહેલી બેઠકથી કોર્પોરેશને પોતાના કામકાજની શુભ શરૂઆત કરી છે.

ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન અધિનિયમ ૧૯૭૨ હેઠળની જોગવાઈઓ અનુસાર કોર્પોરેશનને ગુજરાત રાજ્યની આદિજાતિ પ્રજાના સામાજિક, આર્થિક કલ્યાણની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાનું વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર સોંપવામાં આવ્યું છે.

તેના કાર્યક્રમ હેઠળ સઘન આદિજાતિ વસતિ ધરાવતા ડાંગ, વલસાડ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, પંચમહાલ અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં આવેલ આઠ સંકલિત આદિજાતિ વિકાસ પ્રોજેક્ટના ૪૩ તાલુકાઓમાં તેમજ આદિજાતિ વસતિવાળા ૧૫ [illegible] વિસ્તારો તેમજ રાજ્યના અન્ય વિસ્તારોમાં વસતા આદિજાતિના સભ્યોને [illegible], ખેત-પાકો, ખાતરબીજ, સિંચાઈ માટે ઓઈલ એન્જીન અને ઇલે. મોટર મેળવવા, મરઘાં ઉછેર કેન્દ્ર શરૂ કરવા, મત્સ્ય ઉદ્યોગ સ્થાપવા અને કુટિર ઉદ્યોગ જેવા ઉત્પાદકતાથી કેન્દ્ર શરૂ કરવાના હેતુઓ માટે ૪ ટકાના જ દરે ધિરાણ આપવામાં આવે છે. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રૂ. ૨૦૦૦ ની વાર્ષિક આવક અને શહેરી અથવા અર્ધ શહેરી વિસ્તારમાં રૂ. ૩૦૦૦ ની વાર્ષિક આવક ધરાવનાર કોઈપણ આદિજાતિની વ્યક્તિ પોતાની સહકારી મંડળી અથવા માન્ય બેંકિંગ સંસ્થા મારફત રૂ. ૫૦૦૦/- સુધીની લોન સાધન, ઓજારો માટે તથા રૂ. ૧૫૦૦/- સુધીની લોન કાર્યકારી મૂડી માટે મેળવવા

પાત્ર છે. ધિરાણ મંજૂર કરવામાં પણ આવે છે. આ પ્રવૃત્તિ કોર્પોરેશનની મુખ્ય કામગીરી બની રહેલ છે. આ ઉપરોક્ત યોજનાઓમાં દુધાળાં ઢોર પૂરા પાડવાની યોજનામાં એક ખરીદવા વધારેમાં વધારે રૂ. ૨૫૦૦/- અને બે ઢોર ખરીદવા રૂ. ૪૫૦૦/- નું ધિરાણ કરવામાં આવે છે. જે ૩૦ માસિક હપ્તામાં વ્યાજ સહિત ભરપાઇ કરવાનું હોય છે.

કોર્પોરેશનની સ્થાપનાથી ૩૧-૩-૮૧ સુધીમાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ માટે ૭૫૨ સહકારી મંડળીઓને રૂ. ૧,૪૪,૫૦,૦૨૩ નું ધિરાણ મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં દુધ ઉત્પાદક દુધ વેચાણ મંડળી મારફત દુધાળાં ઢોર ખરીદવા ધિરાણ દુધ [illegible] મંડળીઓ અને માન્ય રજીસ્ટર્ડ સંસ્થાઓ મારફતે ૫૮ સંસ્થાઓને ૧૦,૫૫,૦૦૦ રૂ.નું ધિરાણ મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૯૭૭-૭૮ થી ૪ ટકાની વ્યાજ રાહત ધિરાણ યોજના અન્વયે કોર્પોરેશને ૩૧-૩-૮૧ સુધીમાં ૪૨૮૮૦ અનુસૂચિત-જાતિના સભ્યોને જુદા જુદા હેતુઓ માટે ૮,૧૫,૧૮,૪૧૫ રૂ.નું ધિરાણ મંજૂર કર્યું છે. જેમાં દુધાળાં ઢોર માટે ૫,૭૨,૮૪,૦૦૦ રૂ. નું ધિરાણ ૨૦૭૧૬ અનુસૂચિતજાતિઓને કર્યું હતું.[X]

<u>દુધાળાં ઢોર ખરીદવા અનુસૂચિત સભ્યોને સહકારી મંડળીઓ</u>

<u>મારફતે લોન :</u>

કોર્પોરેશનના નવા ધિરાણ નિયમો-૬ હેઠળ અનુસૂચિત સભ્યોને દુધાળાં ઢોર ખરીદવા દુધ ઉત્પાદક અને દુધ વેચાણ કરનારી સહકારી મંડળીઓ મારફતે પ્રત્યેક અનુસૂચિત સભાસદ દીઠ રૂ. ૨૦૦૦ ની લોન આપવાની જોગવાઇ છે. દુધાળાં ઢોરની કિંમતમાં વધારો થયો હોવાને કારણે રૂ. ૨૦૦૦ ની લોનની મર્યાદા વધારીને રૂ. ૪૫૦૦ સુધીની લોન આપવાનો નિયમમાં સુધારો કરેલ છે.

X ગુજરાત અનુસૂચિત જાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન - ૧૯૮૨-૮૩ માહીતીપત્ર - ગાંધીનગર

વ્યાજ રાહત યોજના હેઠળની પ્રગતિ :

વ્યાજ રાહત યોજનાની ઔપચારિક રીતે તા: ૧૨-૧૦-૭૭ના રોજ માનનીય વડાપ્રધાનશ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના વરદ હસ્તે રૂ. ~~XXXX~~ ૫,૧૧૩૦૦ ની લોનની રકમનું વિતરણ કરી શુભારંભ કર્યા બાદ આદિવાસી વિસ્તારના આદિજાતિ ખાતેદારો તથા મજુરો ખેતી / જમીનો નાના ગરીબ ગુરબા ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ માટે લોનની અરજીઓ બહુજ મોટા પ્રમાણમાં આવવા લાગી. તા.૩૧-૩-૭૮ સુધીમાં કુલ ૧૪૮ મજુરો ખેડૂતો તથા ૧ કોઓપરેટીવ સંસ્થાના કુલ ૧૭૦૪ આદિજાતિ ખાતેદારોને કુલ રૂ. ૭૩,૧૫૮૫૦/- ની લોન જુદી જુદી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે દુધાળા ઢોર, ભેંસ/પાડા, બળદગાડા, મરઘાં ઉછેર તથા મત્સ્ય ઉદ્યોગ માટે પુરી પાડવામાં આવી. જેની પ્રોજેક્ટવાર તથા યોજનાવાર પ્રગતિના આંકડા નીચે મુજબ છે:

ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન દ્વારા અમલી બનાવેલ યોજના હેઠળ ૧૯૭૭-૭૮ વર્ષથી પ્રોજેક્ટવાર પૂરી પાડેલ લોન

(દુધાળા ઢોર માટે)

પ્રોજેક્ટનું નામ	૧૯૭૭-૭૮		૧૯૭૮-૭૯		૧૯૭૯-૮૦		
	લાભ પામેલ આદિવાસી પરિવાર	લોનની રકમ (રૂ.)	સંખ્યા	રકમ	સંખ્યા	રકમ	સંખ્યા
ડાંગ	૧૩૬	૨,૬૦,૧૦૦	-	-	-	-	
ધરમપુર	૨૦૫	૫,૪૪,૯૦૦	૪૪૩	૬,૯૬,૦૦૦	૧૯૬	૭,૧૬,૩૦૦	
માંડવી	૬૮૩	૧૩,૬૬,૦૦૦	૬૩૦	૧૨,૬૦,૦૦૦	૩૪૬૩	૬૮,૦૬,૦૦૦	
[illegible]	૭૭૮	૭,૯૬,૦૦૦	૯૩૧	૧૮,૬૨,૦૦૦	૩૯૫૧	૭૯,૦૨,૦૦૦	
વાંસદા	૧૯૪	૪,૯૩,૫૦૦	૯૦૧	૨૨,૪૬,૫૦૦	૫૧૪	૧૨,૯૫,૦૦૦	
રાજપીપળા	૧૩૫	૨,૭૦,૦૦૦	૬૫૦	૧૩,૦૦,૦૦૦	૧૪૬૨	૨૯,૨૪,૦૦૦	
છોટાઉદેપુર	૧૭૫	૩,૫૦,૦૦૦	૫૧૭	૧૦,૩૪,૦૦૦	૨૧૯	૩,૩૦,૦૦૦	
દાહોદ	૧૫૬	૨,૩૦,૫૦૦	૪૨૮	૭,૪૨,૫૦૦	૮૮૫	૧૯,૩૫,૦૦૦	
જુનાગઢ-ગીર	-	-	-	-	૬૨	૧,૨૪,૦૦૦	
કુલ	૨૧૫૫	૪૩,૪૪,૯૦૦	૪૫૦૦	૯૧,૩૦,૫૦૦			

પ્રાપ્તિસ્થાન :- ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન [illegible] ૧૯૭૯-૮૦

પત્રક નં. [illegible]: [illegible] તાલુકાવાર મંજૂર કરવામાં આવેલ [illegible] ધિરાણની માહિતી ([illegible])

(જિલ્લો : પંચમહાલ)

તાલુકાનું નામ	પ્રોજેક્ટ - દાહોદ જિલ્લો - પંચમહાલ મંજૂર કરેલ ધિરાણ ૧૯૭૭-૭૮	૧૯૭૮-૭૯	કુલ	કુલ ધિરાણ સાથે ટકાવારી	૧૯૭૯-૮૦
ઝાલોદ	૨,૪૩,૮૦૦	૮,૧૬,૫૦૦	૧૦,૫૬,૩૦૦	૪.૦૫	૫,૦૪,૮૦૦
દાહોદ	૬,૨૨,૩૦૦	૯,૬૦,૭૫૦	૧૫,૮૩,૨૫૦	૭.૦૬	૩૦,૯૧,૯૫૦
સંતરામપુર	૧,૮૯,૦૦૦	૨,૭૫,૦૦૦	૪,૬૪,૦૦૦	૨.૦૭	૪,૦૪,૫૦૦
લીમખેડા	૧,૭૨,૮૦૦	૩,૨૯,૩૦૦	૫,૦૨,૧૦૦	૨.૨૪	૨,૦૭,૦૦૦
દેવગઢબારિયા	૮૧,૦૦૦	૨,૨૭,૩૦૦	૩,૦૮,૩૦૦	૧.૩૭	૨,૮૪,૫૦૦
ગોધરા					૧,૬૫,૫૦૦
કુલ...	૧૩,૦૯,૬૦૦	૨૬,૦૮,૬૫૦	૩૯,૧૮,૨૫૦	૧૭.૪૬	૪૭,૨૮,૦૫૦

ગુજરાત આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન દ્વારા આયોજિત યોજના હેઠળ આદિજાતિના લાભાર્થીઓને છૂટાં છૂટાં દુધાળાં ઢોર માટે વર્ષવાર / તાલુકાવાર કરેલ ધિરાણની વિગતો (ક્રમશઃ)

ક્રમ	વર્ષ	દાહોદ		સંતરામપુર		બારિયા		લીમખેડા		ઝાલોદ		કુલ
		સંખ્યા	રકમ	સંખ્યા	રકમ	સંખ્યા	રકમ	સંખ્યા	રકમ	સંખ્યા	રકમ	સંખ્યા
૧	૧૯૭૭-૭૮	૧૫૧	૨૪૭૦૦૦	૧	૬૦૦૦	૧	૧૫૦૦	-	-	૫૫	૮૦૦૦૦	૨૦૮
૨	૧૯૭૮-૭૯	૬૦	૧૩૫૦૦૦	૨૦	૩૮૦૦૦	૧૪	૨૧૫૦૦	૧૬	૪૦૦૦	૨૫૪	૫૦૪૦૦૦	૩૬૪
૩	૧૯૭૯-૮૦	૭૪૩	૧૫૫૬૦૦	૭૭	૧૫૪૦૦૦	-	-	-	-	૭૮	૧૫૬૦૦૦	૮૯૮
૪	૧૯૮૦-૮૧	૩૩૬	૭૦૦૦૦૦	-	-	-	-	૩૧૧	૬૨૨૦૦૦	-	-	૬૪૭
૫	૧૯૮૧-૮૨	૭૨૮	૧૦૩૭૫૦૦	-	-	-	-	૩૩૫	૮૨૧૫૦૦	૨૦૭	૪૩૦૫૦૦	૧૨૭૦
૬	૧૯૮૨-૮૩	૩૯૨	૬૮૦૦૦૦	-	-	-	-	૧૪૧	૩૫૨૫૦૦	૨૪૭	૬૧૭૫૦૦	૭૮૦

નોંધ :- ૧૯૭૯-૮૦ થી માંડી વિકાસ અંગે રોકડા, ડાંગરની ખરીદી, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, મરઘાં ઉછેર અને નાના ઉદ્યોગ માટે ધિરાણ કરેલ છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન :- ૧૯૭૭-૭૮ થી ૧૯૮૨-૮૩ નું ધિરાણ રજીસ્ટર કચેરીનું દફતર - પ્રોજેક્ટ ઓફિસર દાહોદ

કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ વર્ષવાર કુલ વસ્તીને માથેલ ફેરવાયેલું પ્રમાણ જોઈએ તો આ પ્રમાણ ન વિશેષ કહી શકાય. પરંતુ આ પ્રોજેક્ટ દ્વારા, અને આદિવાસી વિકાસ કોર્પોરેશનના સહયોગથી વ્યાજરાહત યોજનાની સહાયથી પાંચ વર્ષોમાં જૂદી જૂદી ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા મોટા પ્રમાણમાં રકમ ખર્ચી છે. પછી નાના નાના હેતુ માટે માથેલ ફેરવાની માહિતી હતી છે. વિસ્તાર પરિચય અને મંડળીના યથાશિક્ષિત મૂલ્યાંકન માટે આ વિસ્તારમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થા આદિવાસી વિકાસ કોર્પોરેશન દ્વારા કેટલા નાણાં ખર્ચાયા છે તેની વિગતો કોઠામાં તાલુકાવાર દર્શાવવામાં આવી છે. પરંતુ આ તાલુકાઓમાં ખાસ કરીને જો પ્રવૃત્તિઓને ઓછી મહત્વ રહેલી તો પાછળના બે દાયકામાં સ્વૈચ્છિક દ્વારા આદિવાસી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિમાં ખાસ ફેરફાર જોવા મળે તેમાં કોઈ સ્થાન નથી. હવે પછીના પ્રકરણમાં જિલ્લાની / વિસ્તાર પરિચય અને મંડળીની યથાશિક્ષિત રીતે ચર્ચા કરી છું.

oooooooo

પ્રકરણ : ૩ :

પસંદ થયેલ ગામડાઓનો વિસ્તાર અને ગામડાઓનો યથાસ્થિતિ અહેવાલ

પંચમહાલ જિલ્લાનો પરિચય :

ભારતના પશ્ચિમ વિભાગમાં દરિયાકાંઠે ઉભેલા ગુજરાતના ૧૯ જિલ્લાઓમાં પંચમહાલ જિલ્લો પ્રાદેશિક પુનરચનાને કારણે ૬ તાલુકા અને એક મહાલમાં વિસ્તારવામાં આવ્યો છે. વિલિનીકરણ પૂર્વે આ જિલ્લામાં ગોધરા, દાહોદ, ઝાલોદ, હાલોલ અને કાલોલ એમ પાંચ મહાલ હતા. તેના પરથી આ જિલ્લો પંચમહાલના નામે ઓળખાય છે. આ જિલ્લાના દેવગઢબારિયા, લીમખેડા, સંતરામપુર અને ઝાલોદ તાલુકાના સર્વે વિભાગને વર્ગીકૃત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. જ્યારે દાહોદ, હાલોલ અને જાંબુઘોડા મહાલને અલ્પવિકસિત વિભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

જિલ્લાનો ભૌગોલિક વિસ્તાર :

ક્રમ	વિગત	ક્ષેત્રફળ (હેક્ટર)
૧	જંગલ વિસ્તાર	૩૬૦૫૫૦
૨	પડતર, ચરાણ અને વેરાન જમીન	૨૫૧૦૨૮
૩	ખેતી સિવાયના ઉપયોગ	૭૬૫૨
૪	ખેતીલાયક પડતર જમીન	૧૬૧૩૮૪
૫	ઝાડી ઝાંખરાં હેઠળની જમીન	૧૧૧૦૬૦
૬	ચાલુ પડતર જમીન	૬૨૫૦૬
૭	બીજી પડતર જમીન	૩૪૦૩૨
૮	વાવેતર હેઠળનો ચોખ્ખો વિસ્તાર	૧૧૬૯૭૨૬
	કુલ...	૨૧૯૫૭૭૪

જિલ્લાનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર લગભગ ૨૨ લાખ એકર જમીનમાં વિસ્તરેલો છે. જિલ્લાની મોટાભાગની વસ્તી ગ્રામ વિસ્તારમાં જ વસે છે. જિલ્લાની કુલ જમીનનો છઠ્ઠો ભાગ જંગલ વિસ્તાર હતો, પરંતુ હાલ જંગલો ખાસ જોવા મળતા નથી.

પંચમહાલ જિલ્લાની પૂર્વે મધ્યપ્રદેશ, પશ્ચિમે ખેડા જિલ્લો અને વડોદરા જિલ્લાની સરહદ, ઉત્તરે સાબરકાંઠા જિલ્લો અને રાજસ્થાન રાજ્યની સરહદ અને દક્ષિણે ગુજરાત અને વડોદરા જિલ્લો આવેલો છે.

પંચમહાલ જિલ્લો ૭૩.૧ થી ૭૪.૧ પૂર્વ રેખાંશ અને ૨૩.૧ થી ૨૪.૧ ઉત્તર અક્ષાંશ પર વિસ્તરેલો છે. અહીંનું વધુમાં વધુ ઉષ્ણતામાન ૧૧૫ છે. અને શિયાળામાં ઓછું ૪૦ ફેરનહીટ જેટલું રહે છે. જિલ્લામાં સરેરાશ ૩૫ થી ૪૦ ઈંચ વરસાદ થાય છે. વરસાદ જૂનના ત્રીજા અઠવાડિયાથી શરૂ થઈ સપ્ટેમ્બરના અંત સુધી પડે છે.

જિલ્લાનો પશ્ચિમનો થોડો ભાગ સપાટ વિસ્તાર છે. મોટાભાગનો વિસ્તાર ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. જિલ્લાની જમીન મૂળભૂત રીતે ગુજરાતના અન્ય વિભાગોની સરખામણીએ જુદી પડે છે. આ જિલ્લાની જમીન મુખ્યત્વે નીચે રહેલા ગ્રેનાઈટ અને નીસના ખડકોમાંથી છૂટા પડેલા અવશેષોની છે. સામાન્ય નિયમ તરીકે તે ઝાંખા રંગની છીછરી અને ઓછી ફળદ્રુપ હોય છે. આ જમીનને આ જિલ્લામાં વેસર કહેવામાં આવે છે. ડુંગરાળ પ્રદેશની મોટાભાગની જમીન પથરાળ છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ ગોરાડુ અને કાળી પણ છે. જે કપાસ અને મકાઈના પાક માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. જિલ્લામાં મેંગેનીઝ ધાતુના ખનિજના સ્તર છે. શિવરાજપુર વિસ્તારમાં મેંગેનીઝની ખાણો આવેલી છે.

આ જિલ્લો મુખ્યત્વે અનુસૂચિત જનજાતિ, અનુસૂચિત જાતિની વસ્તીવાળો વિસ્તાર છે. જિલ્લાની કુલ વસ્તીના ૯૧૬૫૨૩ એટલે કે ૪૧.૭૬ ટકાની વસતિ આદિવાસીઓની છે.

ગુજરાતના જુદા જુદા આઠ જિલ્લાઓની આદિવાસી વસ્તિની દ્રષ્ટિએ ડાંગને બાદ કરતાં બીજા નંબરે આવે છે. જિલ્લામાં વસતી આદિવાસી પ્રજામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ ઓછું છે. કુલ વસ્તિમાંથી કુલ ૨૩૨૦૬ પુરુષ અને ૮૫૮૫ સ્ત્રીઓ શિક્ષણ પામેલી હતી. આ પ્રજા આર્થિક રીતે ગરીબ, સામાજિક રીતે દબાયેલી, અજ્ઞાન અને અશિક્ષિત છે. છેલ્લા થોડાંક દાયકાઓથી આ જિલ્લાની કેટલીક સંસ્થાઓ અને મંડળોની પ્રવૃત્તિથી તેમજ સરકારી પ્રયત્નોને લીધે થોડી જાગૃતતા કેળવાઇ છે.

આ ઉપરાંત આ જિલ્લામાં થોડાંક જંગલો પણ છે. નદીઓ-ઝરણાંની દ્રષ્ટિએ જોઇએ તો જળસંપત્તિથી સમૃધ્ધ હોવા છતાં સિંચાઇની દ્રષ્ટિએ પણો પાછળ છે અને સૂકોપ્રદેશ છે. જિલ્લામાં કુદરતી તળાવો પણ અનેક છે. જેનાથી કેટલાંક ભાગોમાં સિંચાઇની પ્રવૃત્તિને વેગ સાંપડયાં છે.

આ સિવાય જિલ્લામાં રસ્તા અને વાહનવ્યવહાર તેમજ રેલ્વે વાહન વ્યવહારની સારી સુવિધા પૂરી પાડી છે.

<u>દાહોદ તાલુકો :</u>

ગુજરાત રાજ્યની પૂર્વ સરહદે રેલ્વેના ઘોરી માર્ગ પર આવેલો છે. રાજ્યની સરહદે માળવા અને મધ્યપ્રદેશની સરહદ આવેલી હોવાથી તેને (દોહદ-બેહદ) દાહોદના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ તાલુકાનું મુખ્ય મથક અને શહેર પણ છે. દાહોદ ઐતિહાસિક રીતે પણ મહત્વનું છે. બાદશાહ ઔરંગઝેબનું જન્મ સ્થળ છે. શહેરનું છાબ તળાવ જસમા ઓડણે બંધાવ્યું હોવાનું મનાય છે. દાહોદ તાલુકો લગભગ ૨૦ માઇલની પહોળાઇમાં વિસ્તરેલો છે. તાલુકાની જમીન પથરાળ, ગોરાડુ અને કાળી પણ છે. મુખ્ય પાક મકાઇ, ડાંગર, ઘઉં અને ચણા થાય છે. દાહોદ તાલુકામાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ ડુંગરો તેમજ

જંગલો આવેલા છે. ત્યાંની વન્ય સંપત્તિમાં સાગ મુખ્ય છે. તાલુકામાં ઠેરઠેર નાના મોટા અનેક ઝરણાં આવેલાં છે. તાલુકાના નગરાળા, મંડવાડા, પાટિયા અને જાલત પાસે મોટા તળાવો પણ છે. જેમાં પાટાડુંગરી બંધ પ્રખ્યાત છે. જે ૨૫૦૦ હેક્ટરમાં પથરાયેલ છે.

દાહોદ તાલુકાની મુખ્ય વસ્તી ભીલ-પટેલિયા અને નાયકા આદિવાસીઓની છે. તાલુકાની કુલ વસ્તિમાં આશરે ૭૨.૮૨ ટકા વસ્તિ આદિવાસીઓની છે. ૧૯૮૧ ની વસ્તિ ગણતરી પ્રમાણે તાલુકાની કુલ આદિવાસી વસ્તિ ૨,૧૫,૭૭૪ ની હતી.

<u>લીમખેડા તાલુકો :</u>

રાજ્યની પૂર્વ સરહદે પશ્ચિમ રેલ્વેના મોટી લાઈનને અડીને લીમખેડા તાલુકો આવેલો છે. તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે. તાલુકાની પૂર્વે દાહોદ-ઝાલોદ તાલુકો, પશ્ચિમે દેવગઢબારિયા, ઉત્તરે સંતરામપુર અને દક્ષિણે માળવાનો પ્રદેશ આવેલો છે. તાલુકાનો કુલવિસ્તાર ૪૦૯.૩ માઈલનો છે. આનો પ્રદેશ નાની-મોટી ટેકરીઓવાળો અને ડુંગરોથી છવાયેલો છે. અને તેથી વધુ ખરાબ પણ છે. તાલુકાની જમીન મુખ્યત્વે હલકા પ્રકારની પથરાળ તેમજ ખડકાળ હોઈ મુખ્ય પાક મકાઈ થાય છે. તાલુકામાં પાનમ, હડફ, સૂકી અને વાત્રા જેવી નાની નાની નદીઓ વહેતી હોવા છતાં કોઈ ઉપયોગી નથી. તાલુકામાં વાહન વ્યવહારની સુવિધા સારી હોવા છતાં વર્ષના છ માસ મુખ્ય માર્ગ સિવાયના ગામોમાં વાહનવ્યવહારની સગવડોની રીતે ખૂબજ મુશ્કેલી ઉભી થાય છે.

આ તાલુકાની મોટાભાગની વસ્તિ આદિવાસીઓની છે. તાલુકાની કુલ વસ્તિમાં ૫૮.૪૩ ટકા વસ્તિ આદિવાસીઓની છે. જેમાં ભીલો, ધાણકા, નાયકડા, પટેલિયા વગેરે ઉપરાંત જાતીઓનો સમાવેશ થાય છે. લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને જંગલ ગૌણ પેદાશ ભેગી કરવાનો છે.

<u>સંતરામપુર તાલુકો :</u>

રાજ્યની પૂર્વ સરહદે અને જિલ્લા મથકની ઉત્તરે રાજસ્થાનની સરહદ સાથે જોડાયેલ તાલુકો છે. તાલુકાનો કુલ વિસ્તાર ૧૩૬૦.૩ ચો.કિ.મી. છે. તાલુકાની કુલ વસતિમાં ૬૬.૪૨ ટકા વસતિ આદિવાસીઓની છે. તાલુકાની મોટાભાગની જમીન ખડકાળ-પથરાળ છે. કેટલીક જમીન સારી ફળદ્રુપ પણ છે. મુખ્ય પાકોમાં મકાઈ, ડાંગર, વાલ થાય છે. શિયાળુ પાક, ચણા અને કઠોળ પણ થાય છે. તાલુકો વાહન-વ્યવહારની સગવડોની દ્રષ્ટિએ ખૂબજ પાછળ છે.

સંતરામપુર તાલુકાનો મોટોભાગ ગાઢાં પાંખાં જંગલોથી છવાયેલો છે. તેમાં માનગઢ, ગાંગટ, નઠીનાથ અને પેરમાળના ડુંગરો આવેલા છે. તેમાં સાગ-વાવળ, વાંસ વગેરે ઝાડો થાય છે.

<u>ઝાલોદ તાલુકાનો ટૂંકો પરિચય :</u>

ઝાલોદ તાલુકો પૂર્વે રાજસ્થાનનો કુશલગઢ તાલુકો, પશ્ચિમે ગોધરા-સંતરામપુર અને લીમખેડા તાલુકો, ઉત્તરે રાજસ્થાનનો વાંસવાડા તાલુકો અને દક્ષિણે દાહોદ તાલુકાની સરહદ સાથે જોડાયેલો છે. તાલુકાની પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈ ૪૮ કિલોમીટર અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૩૨ કિ.મી.ની પહોળાઈમાં પથરાયેલ છે. તાલુકાની મુખ્ય વસ્તી આદિવાસી લોકોની છે. ૧૯૮૧ પ્રમાણે તાલુકાની કુલ વસતિમાં ૧,૭૧૫૪૬ ની વસતિ એટલે કે ૮૫.૫૬ ટકા આદિવાસીઓ જ છે. તાલુકાની મોટાભાગની જમીન ટેકરીઓવાળી ખડકાળ, પથરાળ અને કેટલીક ગોરાડુ તેમજ કાળી છે. તેમાં મુખ્ય ડાંગર, મકાઈ અને ઘઉંની ખેતી થાય છે. આ તાલુકામાં મોટા ડુંગરો ખાસ આવેલા નથી, પરંતુ નાની નાની ટેકરીઓ જોવા મળે છે. તેમાં ખાખરા, મહુડા, લીમડા, વડ વગેરે ઝાડો થાય છે. વાહનવ્યવહારની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તેટલી સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી.

આમ ઉપર મુજબ પંચમહાલ જિલ્લાનો અને નમૂનાના તાલુકાઓનો સામાન્ય પરિચય મેળવ્યા પછી જિલ્લામાં કુલ

કામ કરતી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓનો પરિચય મેળવીએ.

પંચમહાલ જિલ્લાની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી પ્રવૃત્તિને લગતી સામાન્ય માહિતી :

પંચમહાલ જિલ્લામાં દૂધ ઉ. સંઘની સ્થાપના ૮-૫-૭૩ના રોજ થઇ હતી. તેણે ૧૯૭૫ના ફેબ્રુઆરી માસથી દૂધ એકત્રિત કરવાની કામગીરી હાથ (ધરી હતી. તેમાં શરૂઆતમાં ફક્ત ૪૦ મંડળીઓ જોડાયેલી હતી. શરૂઆતમાં એકદિવસનું ૭૫૦૨ લીટર દૂધનું સંપાદન કરતી હતી.

આ જિલ્લા સંઘ સાથે હાલ દૂધ સંપાદન કાર્ય હેઠળ કુલ ૪૭૧ મંડળીઓ જોડાયેલી છે. તેમાં રજીસ્ટર્ડ મંડળીઓની સંખ્યા ૨૭૨ ની છે. જિલ્લાની કુલ રજીસ્ટર્ડ થયેલી મંડળીઓની સંખ્યા ૪૩૭ ની છે. જે પૈકી ૧૪૫ મંડળીઓ આદિવાસી વિસ્તારમાં આવેલી છે. કુલ મંડળીઓમાંથી હાલ ૩૩૮ મંડળીઓ કામ કરે છે. બધી મંડળીઓના મળી કુલ ૪૦૫૦૦ સભાસદો છે. જેમાંથી ૩૭૪૫૦ પુરુષ અને ૨૫૫૦ સ્ત્રી સભાસદો પણ છે. જિલ્લા સંઘમાં કુલ જુદા જુદા ૧૩ રૂટો પરથી દૂધ એકત્રિત કરવામાં આવે છે. હેડ લોડ મંડળીઓ ૭૦ ૮૫૧ છે. દિવસનું દૂધ ઉત્પાદન ૪૮૬૦૪ લીટરનું છે. દૂધ પરિવહનનું ખર્ચ સરેરાશ ૦.૧૬ પૈસા આવે છે.

જિલ્લામાં હાલ પોતાના મકાન હોય તેવી દૂધ મંડળીઓની સંખ્યા ૫૦ ની છે. જિલ્લાના મુખ્ય દૂધ આપતા પ્રાણીઓની સંખ્યા કુલ ૩૩૫૦૬૮ ની છે. જેમાં ૧૬૨૨૭૩ ગાયો અને ૧૭૨૭૯૫ ભેંસો છે. જેમાંથી દૂધ સંપાદન હેઠળ ૩૬૭૯૩ ગાયો અને ૬૮૨૧૦ ભેંસોને આવરી લેવામાં આવી છે. આમાંથી કૃત્રિમ વીર્યદાન હેઠળની યોજનામાં ૨૨૭૫ ગાયો અને ૮૫૨૦ ભેંસો આમ કુલ ૧૦૭૯૫ પ્રાણીઓને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. જિલ્લામાં હાલ કુલ ૪૨ કૃત્રિમ વીર્યદાન કેન્દ્રો છે.

જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી સંઘ લી. (ગોધરા) ની

મંડળીઓની માહિતી :

અહીં દર્શાવેલ માહિતી ૨૦-૭-૧૯૮૩ ના રોજ સુધીની માહિતી દર્શાવવામાં આવી છે.

(૧) કુલ દૂધ મંડળીઓની સંખ્યા :: ૬૩૨

(૨) રજીસ્ટર થયેલ મંડળીઓની સંખ્યા :: ૩૮૫

(૩) સૂચિત મંડળીઓ કુલ :: ૬૩ (જેને ૬૫ ચાલુ મંડળી સાથે સાંકળી લીધી છે.)

(૪) દૂધ આપતી મંડળીઓ :

૧૦૦ લીટરથી નીચે	-	૨૭૮
૧૦૧ થી ૩૦૦ લીટર	-	૧૧૩
૩૦૧ થી ૫૦૦ લીટર	-	૧૬
૫૦૧ લીટરથી વધુ	-	૨
કુલ...		૪૦૬

(૫) બંધ મંડળીઓની સંખ્યા :: ૬૮

(૬) હેડ લોડ મંડળીઓ (કાચી) :: ૨૫૪
(ગોધરામાં કુલ ૭૦૮ ની સંખ્યા થાય છે.)

(૭) આદિવાસી મંડળીઓ :: ૧૨૫

(૮) ૧૯૮૨-૮૩ ના વર્ષનું કુલ દૂધ :

ગાય :: ૯,૮૫,૧૩૦ લીટર

ભેંસ :: ૧,૧૧,૨૧,૪૭૦ લીટર

(૯) મંડળીઓ નફામાં :: ૮૮ ટકા (૩૬૧ મંડળીઓ)

(૧૦) ખોટમાં ચાલતી મંડળીઓ :: ૧૨ ટકા

(૧૧) સાધન સહાય ચોક - ૨ (ફેઝ-૭) ૭૦૮૦૦

(૧૨) ઉત્તમ પેમેન્ટ સહાય :: ૧,૨૦,૦૦૦

સરકારની પગાર સહાય :: ૧,૭૬,૬૦૧

સાધન સહાય :: ૧,૦૮,૦૦૦

મકાન સહાય આપેલી :: ૧,૫૬,૦૦૦

ભવિષ્યની મંજૂર થયેલ :: ૫,૧૮,૦૦૦

(૧૩) મંડળીઓના સભાસદોની સંખ્યા કુલ ૪૬૮૭૮

(સ્ત્રી) ૨૩૯૦

(૧૪) આણંદ પેટર્ન મંડળીઓ - ૨૭૨

(૧૫) અન્ય સભાસદ મંડળીઓ - ૩૯૫

(૧૬) દૂધનો સરેરાશ ભાવ - ૩૯.૬૬

ઠારવાના ચાલુ કેન્દ્ર સંખ્યા - ૧૩

(૧૮) [illegible] કેન્દ્ર સંખ્યા - ૨

(૧૯) ૧૯૮૨-૮૩ ના વર્ષનું માથાદીઠ દૂધનું પ્રમાણ : ૩.૧૨ [illegible]

(૨૦) ૧૯૮૨-૮૩ ના વર્ષનું સરેરાશ દૂધ ઉત્પાદન ખર્ચ

લીટરે - ૧૯ પૈસા

(૨૧) દુધાળાં ઢોરોની સંખ્યા - ૧,૭૨,૭૯૫

ગાયો - ૧,૯૨,૨૭૦

(૨૨) નવી મંડળીઓ આણંદ પેટર્ન મુજબ :: ૬૦

(૨૩) આણંદ પેટર્ન મંડળીઓ નફાકારક : ૯૫ ટકા (૫૧)

ઉપર મુજબ મંડળીઓની સામાન્ય માહિતી જોયા પછી આદિવાસી વિસ્તારમાં કામ કરતી મંડળીઓ વિષે જોઈશું.

પસંદ કરેલ વિસ્તારની તાલુકાવાર મંડળીઓ અને આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશન દ્વારા વ્યાજરાહત યોજના હેઠળ આપેલ ભેંસો અને તેની રકમ (રૂપિયામાં) ની માહિતી.

નમૂનાના પસંદ પામેલ તાલુકાની કુલ ૨૦૧ મંડળીઓ હતી; જેમાંથી ૯૩ મંડળીઓને ૧,૧૩,૨૦,૬૦૦ ની કિંમતી કુલ ૪૮૩૦ જેટલી ભેંસો ૧૯૭૮-૮૩ સુધીમાં આપવામાં આવી હતી. તાલુકાવાર જોઈએ તો ઝાલોદ તાલુકાની કુલ ૩૧ મંડળીઓમાંથી ૨૨ મંડળીઓને ૧૧૨૧ ભેંસો, ૨૭,૯૬,૭૦૦ રૂ. ની કિંમતની, સંતરામપુર તાલુકાને કુલ ૨૧ મંડળીઓમાંથી ૩ મંડળીઓને ૧૪૯ ભેંસો ૩,૭૦,૦૦૦ ની કિંમતની, દાહોદ તાલુકાને ૫૨ મંડળીઓમાંથી ૪૬ મંડળીઓને ૨૫૬૪ ભેંસો ૫૯,૨૦,૯૦૦ રૂ.ની કિંમતની, લીમખેડા તાલુકાને ૪૫

મકાનો ઓપવાની ૫ મકાનો માટે ૬૪૪ લેખે ૨૨,૮૦,૦૦૦ રૂ.ની કિંમતની અને પાલિતાણા તાલુકાની પણ મકાનો ઓપવાની ૬૩ત [?] ૧ મકાનો ને ૨૦ લેખે ૨૦,૦૦૦ રૂ.ની કિંમતની આપવામાં આવેલી હતી.

દુષ્કાળ દરમ્યાન આ યોજના હેઠળ દરેક વિકલાંગને એક વરસની કામ મળે નહી તે રીતે કામ જોગવાઈ [?] કરેલ છે.

પસંદ પામેલ તાલુકાવાર મંડળીઓને મા. ધિ. કો. દ્વારા અપાયેલ કેસોની સંખ્યા અને તેની રકમ દર્શાવતો કોઠો

ક્રમ	તાલુકાનું નામ	કુલ મંડળી અને કેસો	કેસો આપેલ મંડળીઓની સંખ્યા	કુલ કેસો	રકમ	૫૦ ટકા પ્રમાણે આપવાની થતી સબસીડી
૧	ઝાલોદ	૩૧	૨૨	૧૧૨૧	૨૭,૯૬,૭૦૦	૧૩,૯૪,૯
૨	સંતરામપુર	૨૧	૩	૧૪૯	XX ૩,૭૦,૦૦૦	૧,૮૫,૦
૩	દાહોદ	૫૨	૧૯	૨૫૬૪	૫૮,૨૦,૬૦૦	૨૯,૧૦,૪
૪	લીમખેડા	૪૫	૧૮	૬૪૬	૨૨,૮૦,૦૦૦	૧૧,૪૦,૦
૫	દેવગઢબારિયા	૫૨	૧	૨૦	૬૦,૦૦૦	૩૦,૦
	કુલ.....	૨૦૧	૬૩	૪૫૩૦	૧,૧૩,૨૦,૬૦૦	૫૬,૬૦,૩

પ્રાપ્તિસ્થાન :- દાહોદ [illegible] મા.ધિ.કો. મેનેજર પાસેથી

અહીં આગળ ઉપર નમૂનાના વિસ્તારની દૂધ મંડળીઓનો ટૂંકો પરિચય મેળવ્યા પછી આ વિસ્તારના દૂધ ઉત્પાદકોને મળતા દૂધના ભાવો વિષે જોઈએ: આ વિસ્તારની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીના સંચાલકોને બિનપછાત વિસ્તારની સરખામણીએ પોષણક્ષમ ભાવો મળે છે કે કેમ તે જોવું ખૂબ જરૂરી છે. આદિવાસી વિસ્તાર માટે અપનાવેલ દુધાળાં ઢોર આપવાની યોજનાને સફળ બનાવવા દૂધનાં ભાવો પર મુખ્ય આધાર રહેલો છે: તેની સાથે જેટલા પ્રમાણમાં દુધાળાં ઢોર આપવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેના ચારાની વ્યવસ્થા અંગે પણ વિચારણા કરવી પડે.

આગળ ઉપર સહકારી ડેરી ઉદ્યોગની અને તેના વિકાસની અનેક ચર્ચાઓ કરી છે: પરંતુ આ સહકારી ડેરી ઉદ્યોગના પાયામાં દૂધ ઉત્પાદક રહેલો છે. અને તે દૂધ ઉત્પાદકને તેના ઉત્પાદનના પૂરતાં નાણાં મળે છે કે નહીં તે વિચારવું ઘણું જ અગત્યનું છે. એટલે કે દૂધ ઉત્પાદકોને જે ભાવ ચૂકવાય છે તે પોષણક્ષમ ભાવો ન મળે તો ધીમે ધીમે તે ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થતો જાય છે. આદિવાસી વિસ્તારમાં આજ પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. ઉત્પાદકને ઓછો ભાવ મળતાં ઉત્પાદનમાં રસ રહેતો નથી અને છેવટે તેનું પરિણામ ઊંધું આવે છે: સહકારી ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસ પહેલાં વેપારીઓ તેમની મરજી મુજબ ભાવો આપતાં હતાં અને તેમાં હરિફાઈ ઊભી થઈ છે: અને તેને લઈ દૂધ ઉત્પાદકને દૂધ વધુને વધુ ઉત્પન્ન કરવામાં રસ જાગ્યો છે. દૂધમાં ઉત્પાદન અંગેનાં અલગ અલગ સ્તરે ઉત્પાદન ખર્ચ કેટલો આવે છે તેનાં પણ ઘણીજ અભ્યાસો થયાં છે: આ અભ્યાસો ઉપર નજર ફેરવીશું તો એમ લાગશે કે હજુ સુધી દૂધ ઉત્પાદકને તેને ઉત્પાદન ખર્ચની સાથે પોષણક્ષમ ભાવો મળતાં નથી: એકબાજુ ઉત્પાદકને સારાં ભાવ આપવા હોય તો બીજી બાજુ દૂધ અને તેની બનાવટોના વેચાણ ભાવ વધારવા જરૂરી બને છે: થોડા જ સમય પહેલાં દૂધના વેચાણ ભાવ વધારાથી અમદાવાદ, વડોદરા જેવાં શહેરોમાં વિરોધ ઊભા થયેલા તે જાણીએ છીએ.

વાપરનારાઓને વ્યાજબી ભાવે દૂધ મળવું જોઈએ, પરંતુ તે ઉત્પાદકતાના ભોગે નહીં. બજારમાં કેટલીય ચીજવસ્તુઓના ભાવો આજે કયાંય આસમાને પહોંચ્યા છે જેની સરખામણીમાં દૂધના ભાવો કેટલા વધ્યા છે અને કેટલા હોવા જોઈએ તે અંગે વિચાર કરી પછી વિરોધ કરે તો તે કેટલેક અંશે વ્યાજબી ગણાય.

જ્યારે જ્યારે ઉત્પાદનના પોષણક્ષમ ભાવોની વાત આવે છે ત્યારે અહીં કેટલાક ભૂતકાળના ભાવો (તાત્કાલીન ચલણ પ્રમાણે) ગુજરાત સમાચારના સૌજન્યથી પ્રાપ્ત થયેલ તે દર્શાવવાનું મન થાય છે. જે નીચે મુજબ છે.

<u>વિગતવાર સમય નોંધ ::</u> <u>(રૂ.૧ માં પ્રાપ્ત થતી કુલ વસ્તુ)</u>

અ.નં.	મહાવીરના વખતના ભાવ	મહોમ્મદના વખતે	અકબરના વખતે	સને ૧૯૨૨	સને ૧૯૪૭	ડિસે. ૮૨
૧	૧ રૂપિયાનું અનાજ ૮૦ મણ	૧૪ મણ	૬ મણ	૧ મણ	૫ શેર	૪૦૦ ગ્રામ
૨	૧ રૂપિયાનું દૂધ ૮૦ મણ	૧૪ મણ	૩½ મણ	૮ શેર	૪ શેર	૩૫૦ મિ.લી.
૩	૧ રૂપિયાનું ઘી ૮ મણ	૪ મણ	૮½ શેર	૧ શેર	૧ શેર	૨૫ ગ્રામ
૪	૧ રૂપિયાના ચોખા ૪ મણ	૩ મણ	૨ મણ	૧૦ શેર	૨½ શેર	૨૫૦ ગ્રામ
૫	૧ તોલા સોનાના ૨ આના	૩ આના	૧૦ રૂ.	૨૧ રૂ.	૧૦૮ રૂ.	૧૯૫૦ રૂ.
૬	૭ તોલા ચાંદીના [illegible]	[illegible]	[illegible] તોલો	આઠ આને તોલો	[illegible] રૂ.	૩૦ રૂ. તોલો

(ગુજરાત સમાચારના સૌજન્યથી)

ઉપર કોઠામાં દર્શાવેલા ભૂતકાળના ભાવોમાં દૂધના ભાવો પણ આવી જતા હોવાથી ઉપરોક્ત કોઠો મૂક્યો છે. હાલમાં ૧૯૮૨-૮૩ ના અંતે માસવાર દૂધના કેટલા ભાવો ગ્રાહકો / સભાસદોને ચૂકવાય છે તે જોઈએ.

ખેતરમાં મજૂરીના દર જિલ્લો ખેડાના નડિયાદ અને પેટલાદ તાલુકામાં ચાલેલા ભાવો (ફેબ્રુઆરી–૮૩ સુધી)

માસ	૭૫–૭૬	૭૬–૭૭	૭૭–૭૮	૭૮–૭૯	૭૯–૮૦	૮૦–૮૧	૮૧–૮૨	૮૨–૮૩	૮૩–
એપ્રિલ	૨૬.૦૦	૨૧.૫૦	૨૪.૫૦	૨૭.૦૦	૨૭.૦૦	૨૭.૦૦	૨૯.૦૦	૪૦.૦૦	૩૮.
મે	૨૬.૦૦	૨૨.૫૦	૨૪.૫૦	૨૮.૦૦	૨૮.૦૦	૨૭.૦૦	૨૯.૦૦	૪૦.૦૦	૩૯.
જૂન	૨૬.૦૦	૨૩.૫૦	૨૪.૫૦	૨૮.૦૦	૨૯.૦૦	૨૭.૦૦	૩૦.૦૦	૪૦.૦૦	૪૦.
જુલાઈ	૨૫.૦૦	૨૪.૦૦	૨૭.૦૦	૨૮.૦૦	૨૯.૦૦	૨૭.૦૦	૩૧.૦૦	૪૦.૦૦	૪૦.
ઓગસ્ટ	૨૪.૦૦	૨૪.૦૦	૨૭.૦૦	૨૭.૦૦	૨૭.૦૦	૨૭.૦૦	૩૧.૦૦	૪૦.૦૦	૩૮.
સપ્ટેમ્બર	૨૩.૦૦	૨૪.૦૦	૨૩.૦૦	૨૭.૦૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૩૧.૦૦	૪૦.૦૦	૩૭.
ઓક્ટોબર	૨૨.૫૦	૨૪.૫૦	૨૬.૦૦	૨૭.૦૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૩૨.૦૦	૩૯.૦૦	૩૬.
નવેમ્બર	૨૧.૫૦	૨૪.૫૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૨૫.૦૦	૩૨.૦૦	૩૮.૦૦	૩૬.
ડિસેમ્બર	૨૦.૫૦	૨૫.૦૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૨૪.૦૦	૩૬.૦૦	૩૬.૦૦	૩૭.
જાન્યુઆરી	૨૦.૫૦	૨૫.૦૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૨૬.૦૦	૨૪.૦૦	૩૬.૦૦	૩૬.૦૦	
ફેબ્રુઆરી	૨૧.૫૦	૨૫.૦૦	૨૫.૦૦	૨૬.૦૦	૨૫.૦૦	૨૭.૦૦	૩૭.૦૦	૩૭.૦૦	
માર્ચ	૨૧.૫૦	૨૫.૦૦	૨૪.૫૦	૨૭.૦૦	૨૬.૦૦	૨૮.૦૦	૩૯.૦૦	૩૮.૦૦	

ગામના દૂધના કિલો ફેટના ચૂકવાતા ભાવોની માહિતી વર્ષવાર અને માસવાર (ડિસેમ્બર - ૮૩ સુધીની)

માસ	૧૯૭૫-૭૬	૭૬-૭૭	૭૭-૭૮	૭૮-૭૯	૭૯-૮૦	૮૦-૮૧	૮૧-૮૨	૮૨-૮૩
એપ્રિલ	૧૨.૫૦	૭.૭૫	૭.૭૫	૧૩.૭૫	૧૩.૭૫	૧૩.૭૫	૧૪.૭૫	૨૦.૦૦
મે	૧૨.૫૦	૮.૫૦	૯.૬૫	૧૪.૫૦	૧૪.૫૦	૧૩.૭૫	૧૪.૭૫	૨૦.૦૦
જૂન	૧૨.૫૦	૯.૦૦	૯.૭૫	૧૪.૫૦	૧૪.૭૫	૧૩.૭૫	૧૫.૦૦	૨૦.૦૦
જુલાઈ	૧૧.૭૫	૭.૫૦	૧૩.૭૫	૧૪.૫૦	૧૩.૭૫	૧૩.૭૫	૧૫.૫૦	૨૦.૦૦
ઓગસ્ટ	૭.૫૦	૯.૫૦	૧૩.૭૫	૧૩.૭૫	૧૪.૫૦	૧૩.૭૫	૧૫.૫૦	૨૦.૦૦
સપ્ટેમ્બર	૯.૦૦	૯.૫૦	૧૩.૨૫	૧૩.૫૦	૧૨.૫૦	૧૨.૭૫	૧૫.૦૦	૨૦.૦૦
ઓક્ટોબર	૮.૫૦	૯.૭૫	૧૨.૫૦	૧૩.૭૫	૧૨.૫૦	૧૨.૭૫	૧૬.૨૫	૧૮.૦૦
નવેમ્બર	૭.૭૫	૯.૭૫	૧૨.૫૦	૧૩.૦૦	૧૧.૭૫	૧૨.૦૦	૧૬.૨૫	૧૮.૫૦
ડિસેમ્બર	૭.૦૦	૧૧.૭૫	૧૨.૫૦	૧૩.૦૦	૧૦.૭૫	૧૨.૫૦	૧૮.૦૦	૧૮.૦૦
જાન્યુઆરી	૭.૦૦	૧૧.૭૫	૧૨.૫૦	૧૩.૦૦	૧૦.૭૫	૧૨.૭૫	૧૮.૦૦	૧૭.૦૦
ફેબ્રુઆરી	૭.૭૫	૧૧.૭૫	૧૧.૭૫	૧૩.૦૦	૯.૭૫	૧૩.૭૫	૧૮.૫૦	૧૭.૫૦
માર્ચ	૭.૭૫	૧૧.૭૫	૯.૩૫	૧૩.૫૦	૧૨.૭૫	૧૪.૫૦	૧૮.૫૦	૧૬.૦૦

ઉપરના કોઠામાં ૧૯૭૫-૭૬ થી ૧૯૮૩-૮૪ સુધીના માસવાર દૂધના દર કિલો ફેટના ભાવ દર્શાવ્યા છે. તે જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે છેલ્લા દાયકાથી દૂધના ભાવો સતત વધતા રહ્યા છે. પરંતુ આ વધેલા ભાવથી પશુપાલકોને કોઈ ફાયદો થયો હોય તેવું જણાતું નથી. ભાવો વધવાની સાથે ખર્ચ પણ વધતું ગયું છે. સાથે સાથે ખાણ-દાણના ભાવો પણ વધતા ગયા છે. તેની તુલનામાં જે કંઈ ભાવવધારો ચૂકવાય છે તે બિન-આદિવાસી વિસ્તાર માટે કે જેની પાસે પૂરતી જમીન છે. પૂરતો ઘાસચારો મળે છે, પરંતુ અનાજ પણ દૂધાળા ઢોરને ખવડાવી શકે છે તેને માટે ફાયદાકારક છે. કારણ કે તે આ લાભ લેવા માટે દૂધાળાં ઢોરની કાળજી રાખવા સારી સેવા-ચાકરી કરી શકે છે. જ્યારે આદિવાસી વિસ્તારમાં લોકોની આર્થિક પરિસ્થિતિ જોતાં તે પોતાના માટે પૂરતું ખાવા પામી શકતો નથી ત્યાં તે પોતાના ઢોરને શું નીરી શકવાનો અને દૂધ ઉત્પાદન મેળવવા દૂધાળા ઢોરની જેટલી કાળજી રાખવી જોઈએ, તેની પાછળ સતત એક માણસ રોકાઈ રહે તો જ આ લાભ લઈ શકે. પરંતુ પરિસ્થિતિ કંઈક જુદી જ છે. ચોમાસાના ચાર-પાંચ માસ જ્યારે દૂધ સારું નીકળે ત્યારે કાં તો સંઘ દ્વારા દૂધ લેવાનું બંધ કરાય છે કાં તો ભાવો ઓછા ચૂકવાય છે. બીજું કે જ્યારે ઘાસ સૂકાઈ જાય, દૂધનું ઉત્પાદન ઘટી જાય ત્યારે સંઘ / મંડળી દૂધ લેવાનું ચાલુ કરે તો શું એ આદિવાસી પ્રજા માટે ફાયદાકારક છે કે કેમ? તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. અહીં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે આદિવાસી વિસ્તારો માટે સરકારશ્રી તરફથી જો તેમના ઉત્થાન માટે જુદી જુદી યોજનાઓ દ્વારા પૂરક આવક મેળવવા મદદ અપાઈ રહી છે ત્યારે સંઘ દ્વારા આદિવાસી વિસ્તારની મંડળીઓ પાસેથી બંને ટાઈમ સવાર / સાંજ દૂધ એકત્રિત કરી બિન-આદિવાસી વિસ્તાર કરતાં થોડા વધુ ભાવ ચૂકવાય તો ચોક્કસ આ યોજના અનુકૂળ બનશે. પરંતુ હકીકત પરથી અહીં એમ લાગે છે કે આ વિસ્તારમાંથી દૂધ એકત્રિત કરવા સંઘ તૈયાર

નથી. આ દ્વારા જો આ પ્રવૃત્તિને જોરશોરથી અપનાવી લેવાય તો ચોક્કસ રૂપને પણ લાભ થશે અને આદિવાસી સભાસદોના દૂધ ઉત્પાદકની પ્રવૃત્તિને વેગ મળશે. પરંતુ તે ત્યારે જ શક્ય બને કે દૂધ ઉત્પાદક સંઘ દ્વારા વાછરડીની સુવિધા વિસ્તારોમાં આ વિસ્તારની મંડળીઓ પાસેથી વધુ વધારાનું દૂધ લેવામાં આવશે ત્યારે આ વિસ્તારની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ સધ્ધર થઈ ઉઠે છે.

અહીં કોઠામાં ભેંસના દૂધના કિલો ફેટના ભાવની સાથે સાથે ગાયના દૂધના કિલો ફેટના ભાવની માહિતી દર્શાવી છે. આ બન્ને ભાવોની તુલનાત્મક રીતે જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભાવો ઉત્પાદકના હિતમાં પોષણક્ષમ છે કે કેમ? અને આ ભાવો ક્યારે ચૂકવાય છે તે આ સાથેના સંઘ દ્વારા મંડળીઓને મોકલી આપવામાં આવતા ભાવના કોઠાની બાજુ દર્શાવેલા ધોરણ મુજબનું દૂધ હોય ત્યારે જ નિશ્ચિત ભાવો ચૂકવાય છે. સંઘ દ્વારા જ્યારે જ્યારે દૂધના ભાવમાં વધારો/ અથવા ઘટાડો થાય ત્યારે આ રીતે મંડળીઓને પરિપત્ર મોકલે છે. તે મુજબ મંડળી દ્વારા સભાસદોને ભાવ ચૂકવાય છે.

બાજુ ઉપર કોઠામાં દર્શાવેલ દૂધના ભાવ સંઘ ત્યારે જ ચૂકવે છે કે જ્યારે / મંડળીમાં આવતું દૂધ ૫.૧ ફેટ ટકાથી ઓછા ફેટવાળું અથવા ૮.૦ થી ઓછા એસ.એન.એફ.વાળું હલકુ ખરાબ ખાટું દૂધ તેના ડેરીમાં ઉતારેલા વજનના આધારે બાબતનો જથ્થો ગણી તેના ફેટ ટકા પ્રમાણે થતા કિલો ફેટ ગણી ચારા ખાર ખાટા દૂધના ભાવે રકમ ચૂકવવામાં આવે છે.

ફેટ ટકા	એસ.એન.એફ.	ચૂકવણી
૬.૦ અને ઉપર	૯.૦ અને ઉપર	જે તે સમયના નિશ્ચિત કિલો ફેટના ભાવ પ્રમાણે
૫.૦ થી ૫.૯	૮.૦ થી ૮.૯	

ઉપર જણાવેલ ફેટ ટકા અને એસ.એન.એફ.વાળા દૂધના ભાવ પૂરેપૂરા ચૂકવાય છે. જ્યારે ખાટા દૂધના ભાવ ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે કુલ મળવા પાત્ર ભાવથી અમુક રકમ કાપીને ચૂકવાય છે.

મંડળીઓ દ્વારા મોકલાવેલ દૂધ સંઘમાં કોઈ કારણસર સ્વીકાર માટે અયોગ્ય જણાય તો દૂધ સંઘમાં સ્વીકારવામાં આવતું નથી અને તેવા દૂધનો મંડળીઓને અગાઉથી જાણ કર્યા સિવાય નાશ કરવામાં આવે છે. તે દૂધ પેટે સંઘમાંથી મંડળીઓને કોઈ રકમ ચૂકવવામાં આવતી નથી. દરેક મંડળીને સંઘમાંથી દર વખતે ઉત્પાદકોને ચૂકવવા માટેનો ભાવનો કોઠો મોકલી આપવામાં આવે છે. જેનો નમૂનો પરિશિષ્ટમાં મૂક્યો છે.

આગળ ઉપર ભાવો અંગેની વિગતો જોયા પછી નમૂનાના પસંદ થયેલ ચાલુ મંડળીઓની વ્યવસ્થાપન અહેવાલ :

ગુજરાત રાજ્યમાં આદિજાતિ વિકાસ કોર્પોરેશનની સ્થાપના પછી ૧૯૭૭ ના રોજથી ખુલ્લી મૂકવામાં આવેલ બાલ્ય રાહત યોજના હેઠળ આદિજાતિના સામાજિક-આર્થિક ઉત્કર્ષ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરીને વિકાસ કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો છે. જેમાં ૧૯૭૮-૭૯ વર્ષના સમયગાળામાં કોર્પોરેશન દ્વારા જુદા જુદા વિસ્તારની દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના સભ્યો તેમજ આદિવાસી પ્રજાને આવક વધવા અને માટે જાનવરોનું પ્રમાણ વધારવા કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો છે. આ યોજનાઓમાં આદિવાસી વિસ્તારમાં સ્થપાયેલી અને નવી ઉભી થયેલી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓએ આદિવાસીઓમાં પ્રાણ પૂર્યો છે જે જીવંત બની જાય છે. જેના માટે પસંદ થયેલી મંડળીઓનો અભ્યાસ જરૂરી બને છે. તે પૈકી આદિવાસી વિસ્તારની કરોડરજ્જુ સમાન કામ કરતી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ વિષે જોઈએ તે પહેલા રાજ્યની કુલ જિલ્લાવાર ચાલુ મંડળીઓની સંખ્યા જોઈએ.

ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૯૮૩-૮૪ ના વર્ષમાં નીચે મુજબની મંડળીઓ કાર્યરત હતી.

જિલ્લાવાર દૂધ ઉત્પાદક (સહકારી) મંડળીઓની માહિતી

ક્રમ	જિલ્લાનું નામ	કુલ મંડળીઓ (કાર્યરત)	કુલ દૂધ ભરતા સભ્યો	મંડળીમાં રાખેલ માદા ઢોર	દૈનિક દૂધ (લીટરમાં)	વાર્ષિક દૂધ(લી)
૦૧	અમરેલી	૧૩૨	૨૮૦૫	૩,૨૩,૫૦૦	૧૦૪૩૮	૩૮,[illegible]
૦૨	જૂનાગઢ	૧૨૫	૫૬૬૧	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૦૩	ભાવનગર	૧૧૮	૧૩૬૬	૫,૨૩,૩૯૭	૧૪૯૨૫	૩૨,૮૩,[illegible]
૦૪	સુરેન્દ્રનગર	૨૨૦	૬૫૧૩	૮,૮૦,૭૯૭	૨૯૩૫૯	૧૦૫,૩૯,૫૬૪(સ)
૦૫	કચ્છ	૫૬	૨૫૧૫	૪,૯૯,૨૧૭	૧૬૩૦૭	૫૮,૦૭,૬૦૪(સ)
૦૬	રાજકોટ	૧૫૪	ઉપલબ્ધ	૮,૪૨,૦૬૮	૨૭૯૮૬	૧૦૧,૧૩,૨૧૬(સ)
૦૭	ગાંધીનગર	૩૫	-	૭,૨૦,૯૪૮	૧૦૦૬૮	૩૮,[illegible]
૦૮	ખેડા	૮૯૫	-	૧,૪૪,૧૮૩	-	૧૦૮,૩૨,૯૯૪(સ)
૦૯	મહેસાણા	૮૭૬	-			૧૦૭,૩૫,૨૦૦
૧૦	બનાસકાંઠા	૮૦૦				૪૭૩,૮૩,૦૦૦
૧૧	ભરૂચ	૨૩૬	ઉપલબ્ધ	નેન.નૈ.	નેન.નૈ.	ઉપલબ્ધ નેન.
૧૨	સાબરકાંઠા	૬૩૦				
૧૩	પંચમહાલ	૨૦૧	ઉપલબ્ધ			૦૯૬,૫૨,૬૦૨
૧૪	સુરત	૬૫૭				૨૨૧,૨૦,૬૦૦
૧૫	વડોદરા	૬૦૭				૪૪૩,૫૩,૫૦૬
૧૬	વલસાડ	૧૬૧				૬૩૨,૦૦,૦૦૦
૧૭	અમદાવાદ(સરદાર)	૩૬૦				૮,૫૮,૭૩૦
૧૮	જામનગર	૨૫				૨[illegible]૩૫૦ નેન.નૈ.

નોંધ :- ૧થી ૭ નંબર સુધીની માહિતી [illegible]
વાર્ષિક દૂધ [illegible]

૧૯૮૩-૮૪ દરમ્યાન કુલ કાર્યરત મંડળીઓનું પ્રમાણ આ કોઠામાં દર્શાવ્યું છે. રાજ્યમાં વર્ષ દરમ્યાન ૬૮૬૪ મંડળીઓ દ્વારા કુલ ૩૮૮ દૂધ આવે છે જેનું પ્રમાણ કોઠામાં જ દર્શાવ્યું છે. આ માટે કોઠો જોવાથી જ ખ્યાલ આવી જાય છે. ૪

કોઠામાં ડેરીઓ મારફત અને ડેરીઓ દ્વારા જુદી માહિતી દર્શાવી છે. અહીં આ ચાલુ મંડળીઓની સંખ્યા જોતાં એ રાજ્યના બાકીના વિસ્તારની કુલ મંડળીઓ અને ચાલુ કાર્યરત મંડળીઓનો પણ ખ્યાલ આપ્યો છે:

---

૪ ગુજરાત ડેરી વિકાસ નિગમ - ગાંધીનગર દ્વારા પ્રાપ્ત માહિતી

[illegible] જિલ્લા/તાલુકાવાર [illegible]

ક્રમ	જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	કુલ રાહતોની સંખ્યા	કેટલ કેમ્પ ધરાવતાં ગામો	કુલ સમાવેશ સંખ્યા	ઢોરો નોંધ મૃત્યુ	ઢોરો મૃત્યુ	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	
૧	બનાસકાંઠા	દાંતા	૯૬	૨૭	૨૧૦૨	૧૯	૮	
૨	સાબરકાંઠા	ખેડબ્રહ્મા	૧૩૬		ચાલુ છે			
		વિજયનગર	૮૬	૧૯	૨૧૫૪	૧૭	૧	
		ભીલોડા	૧૬૮	૭૮	૧૦૫૫૧	૭૩	૬	
		મેઘરજ	૧૨૮	૪૪	૩૭૦૦	૪૪	–	૪૧ [illegible] સમાવેશ
	કુલ		૫૧૮	૧૪૧	૧૬૪૦૫	૧૩૪	૭	
૩	પંચમહાલ	સંતરામપુર	૩૯૧	૨૧	૬૪૫	૨૭	૧૪	
		ઝાલોદ	૧૫૨	૩૧	ચાલુ છે	૦	૨૪	
		દાહોદ	૧૨૧	૫૨	"	૫	૪૭	
		લીમખેડા	૨૪૪	૪૫	"	૬	૩૬	
		દેવગઢબારિયા	૯૪	૫૨	૨૫૦૨	૩૨	૨૦	
	કુલ		૧૦૬૨	૨૦૧	૩૧૪૭	૭૦	૧૪૧	

ચાલુ.....

[illegible] જિલ્લાવાર/તાલુકાવાર [illegible] ચાલુ...

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૪	વડોદરા	છોટા ઉદેપુર	૨૦૬	૧૪	૧૬૦૬	૧૪	
		નસવાડી	૨૧૯	૨૩	.... અપ્રાપ્ય		૨૩
		તિલકવાડા	૧૯૦	૩૯	૪૬૦૫	૩૯	–
	કુલ...		૬૧૫	૭૬	૬૨૮૧	૫૩	
૫	ડાંગ	આહવા	૩૧૧	૩૪	૩૨૫૨	૧૩	૨૧
૬	ભરૂચ	ડેડીયાપાડા	૨૧૪		અપ્રાપ્ય		
		નાંદોદ	૨૦૯				
		સાગબારા	૧૨૧	૧૫	૧૦૯૫	૧૦	૫
		વાલિયા	૬૫	૩૦	૫૨૨૧	૨૪	૬
	૪ કુલ...		૬૦૯	૪૫	૭૨૧૬	૩૪	૧૧

ચાલુ...

માહિતીની બિનવારની જીલ્લાવાર/તાલુકાવાર કુલ ઉત્પાદક મંડળીઓ સભાસદોની માહિતી ચાલુ...

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
૭	સુરત	માંગરોળ	૧૫૦	અપ્રાપ્ય				
		માંડવી	૧૪૮	૮૮	૫૬૩૨	૮૮	–	૫૬ ગામોના સભાસદ
		સોનગઢ	૧૦૮		અપ્રાપ્ય			
		ઓલપાડ	૩૮	૨૮	૨૦૦૮	૨૭	૧	૨૨ ગામોના સભાસદ
		કામરેજ	૬૬	૨૬	૪૪૬૩	૩૮	૧	
		વ્યારા	૧૩૪	૬૩	અપ્રાપ્ય		અપ્રાપ્ય	સભાસદ માહિતી ન
		વાલોડ	૪૧	૩૧	[illegible]	૨૫	૬	૨૭ ગામોના સભાસદ
		બારડોલી	૮૫	૪૮	૨૯૫૧	૪૪	૪	૨૧ ગામોના સભાસદ
		મહુવા	૬૭		અપ્રાપ્ય			
	કુલ.....		૬૦૫	૩૪૦	૧૦૦૬૪	૨૪૮	૪૮	
૮	વલસાડ	વલસાડ	૬૧	૨૦	૨૨૨૦	૧૦	૧૦	
		પારડી	૭૮	૧૪	૨૪૪	૮	૬	૬ ગામોના સભાસદ
		ઉમરગામ	૫૬					
		ચીખલી	૮૪	૨૭	૪૧૩૪	૨૭	–	
		વાંસદા	૬૪	૪૩	૭૦૩૩	૩૧	૭	
		ધરમપુર	૨૩૦	૧૦	૧૫૩૪	૧૦	–	૭૦ ગામોના સભાસદ
	કુલ....		૬૩૩	૧૨૧	૧૩૧૩૩	૮૮	૨૩	

નોંધ :- કુલ ૨૧ તાલુકાની ૬૩૪ મંડળીઓ હતી અને ૨૧ તાલુકાના કુલ ૧૮૩૦૦ સભાસદો જોડાયેલા હતાં.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સાત તાલુકાઓમાંથી બે તાલુકાની માહિતી મળી હતી. જેના કુલ ૨૧૬ ગામોમાંથી માત્ર ૪૫ મંડળીઓ દ્વારા ૭૪૧૬ સભાસદોને આવરી લીધાં હતાં. કુલ મંડળીમાંથી માત્ર ૩૪ મંડળી ચાલુ હતી. સુરત જિલ્લાના ૯ તાલુકાઓ પૈકીના બે તાલુકાની માહિતી ઉપલબ્ધ ન હતી. કુલ ૭ તાલુકાના ગામોમાંથી કુલ ૩૧૭ દૂધ મંડળીઓ ઉભી થઈ હતી. જેમાંથી ૨૬૨ કાર્યરત હતી. જ્યારે બાકીની કામ કરતી મંડળીઓની માહિતી અપ્રાપ્ય હતી. અને વલસાડ જિલ્લાના ૭ આદિવાસી તાલુકાઓમાંથી ઉમરગામ તાલુકા સિવાય પાંચ તાલુકામાં કુલ ૧૨૧ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ કામ કરતી હતી. જેના ૧૩૧૩૩ સભાસદો નોંધાયેલા હતા. આ જિલ્લાની કુલ મંડળીઓમાંથી કુલ ૬૮ મંડળી કાર્યરત હતી.

આથી કુલ ૨૬ તાલુકાની કુલ ૬૧૨ મંડળીઓ દ્વારા આદિવાસી વિસ્તારના સભાસદોને દૂધ મંડળીઓનો લાભ મળવા પામ્યો હતો. આમ આ ૨૬ તાલુકાઓ પૈકીના ૨૧ તાલુકાના કુલ ૬૯૭૦૦ સભાસદો જુદી જુદી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓમાંથી પૂરક આવક મેળવતા થયા હતા. આ અંગેની વિગતો આંકડા કોઠામાં દર્શાવવામાં આવી છે. જેના ઉંડાણપૂર્વકના અભ્યાસથી વધુ ખ્યાલ આવશે.

હવે પસંદ થયેલ કે મંડળીઓની વિગતો જોઈશું અને દૂધ ઉત્પાદન, આવક અને સરેરાશ ખર્ચાઓની બાબતો અંગે ખ્યાલ મેળવીશું.

પસંદ થયેલ નમૂનાની કુલ આઠ મંડળીઓમાંથી બે આદિવાસી તાલુકાની [illegible] દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી સાથે કુલ પાંચ મંડળીઓની વ્યક્તિગત નોંધ અહીં દર્શાવી છે. તેનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે છેલ્લા બે વર્ષોમાં દૂધ મંડળીઓમાં દૂધનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું છે.

દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના સને ૧૯૮૧-૮૨ અને ૧૯૮૨-૮૩ ના રોજ પૂરા થતા વર્ષના કુલ સભાસદ, દૂધ ભરનાર સભાસદ, આ સભાસદો દ્વારા મંડળીમાં આવેલ કુલ દૂધ, તેની મંડળીને આવક અને તેમાંથી સભાસદોને ચૂકવેલ દૂધની કિંમત તેમજ સભાસદોને મળતા સરેરાશ ભાવની વિગતો જુદી જુદી મંડળી પ્રમાણે કોઠાવાઈઝ આપી છે; સાથે સાથે મંડળીની આર્થિક પરિસ્થિતિને સમજવા સને ૧૯૮૧-૮૨ અને ૮૨-૮૩ ના રોજ પૂરા થતા વર્ષનાં વેપાર ખાતા, સરવૈયાં, તારીજ અને નફા-તોટા ખાતાની વિગતો દર્શાવી છે. તેની વિગતે ખ્યાલ મેળવવા ઉદાહરણરૂપે દરેક મંડળીના આર્થિકસ્થિતિ અંગેની નોંધ જોવી રહી. અહીં આગળ ચારેય દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓનો ટૂંકમાં વિગતે ખ્યાલ મેળવીશું.

(૧) <u>મોટા પરોંધાં દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી લી.</u>

<u>(સ્થાપના વર્ષ - ૧૧-૧૨-૭૯) (સંતરામપુર)</u>

૧૯૮૧-૮૨ ના વર્ષની માસવાર અને તાલુકાવાર પરોંધા મંડળીમાં કુલ ૪૪ સભાસદો જોડાયેલા હતા. તેમાંથી સરેરાશ ૧૩ સભ્યો મંડળીમાં દૂધ ભરતા હતા. સભાસદોએ વાર્ષિક ૬૧૨.૫ લીટર દૂધ મંડળીમાં ભર્યું હતું. તેમાંથી રૂ. ૧૫૦૦.૪૫ પૈસાની આવક થઈ હતી. તેને સરેરાશ ૨.૪૫ રૂ.નો ભાવ (લીટરનો) પ્રાપ્ત થયો હતો. આ મંડળીમાં વર્ષની શરૂઆત અને વર્ષના અંતે માસમાં દૂધનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું આવતું હતું. તેનું એક કારણ એ જણાય છે સામાન્ય રીતે આ સમયગાળામાં ઢોરો સૂકાઈ જતા હોય છે. તેથી મંડળીમાં દૂધની આવક ઘટે છે.

૧૯૮૨-૮૩ ના વર્ષ દરમ્યાનની માહિતી જોઈએ તો આ મંડળીમાં જુલાઈ-૮૨ થી સપ્ટેમ્બર-૮૨ સુધી અતિશય વરસાદ અને રસ્તાના ધોવાણને કારણે દૂધનો ૬૮ દિવસ ધંધો બંધ રહેવા પામી હતી. બાકીના ૯ માસમાં સરેરાશ ૧૨ સભાસદોએ ૮૯૩.૬ લીટર દૂધ મંડળીને આપીને ૨૪૩૪.૯૫ રૂ.ની

આવક દરેક સભાસદે મેળવી હતી અને આંકો પણ એકંદરે સારા આવતા હતા. ૭૮-૭૯ માં સરેરાશ ૨.૨૫ ની અને ૮૨-૮૩ માં સરેરાશ ૨.૭૨ નો ભાવ સભાસદોને આપ્યો હતો.

બન્ને વર્ષે તુલનાત્મક રીતે જોઈએ તો આ વિસ્તારમાં ઉત્તરોત્તર દૂધનું ઉત્પાદન વધતું પામ્યું છે. સભાસદોની આવકમાં પણ સારો એવો વધારો થયો હતો. તેનો કોઠો જોવાથી વધુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન મંડળીની આર્થિક પરિસ્થિતિ એકંદરે સારી કહી શકાય. મંડળીના મકાન સિવાય રોડ પર આવતા તો રસ્તાની પાસે ઉભા રહી એક દૂધ મંડળી સભાસદને વાર્ષિક ૧૫૦૦ રૂ. થી ૨૪૦૦ રૂ. ની આવક બીજા કોઈ સાધનમાંથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. એટલે અહીં મંડળીના વહીવટકર્તાની કુશળતા પણ કાબુ કરતી સ્પષ્ટ તરી આવે છે. મંડળીની આર્થિક સધ્ધરતા વિષે તેની તારીજ, સરવૈયા અને વેપારખાતાના અભ્યાસથી જ ખ્યાલ આવે છે.

આ મોટા પરોલીયા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીની સ્થાપના ૧૩-૧૨-૭૮ ના રોજ થઈ હતી. તેમાં દૂધ ૩૫ સભાસદો હતા. ૧૨ વાર્ષિકાંશો વ્યવસાયિક હતા. મંડળીનો ઓડિટ વર્ગ "બ" છે. મંડળીની સ્થાપનાથી તે કાર્યરત છે. તેનો કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર મોટા પરોલીયા પૂરતો સીમિત છે.

આ મંડળી વહીવટના પહેલા વર્ષ દરમ્યાન ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતી રહી છે. જે તેની કામગીરીના વિવરણ પરથી ખ્યાલ આવે છે. અહીં છેલ્લા બે વર્ષની આર્થિક ઉપલબ્ધિઓ આપી છે.

કોઠો ૧ : ૧૯૮૪-૮૫ ની ... [illegible]

ક્રમ	માસનું નામ	કુલ સમાચાર ક્રમ સંખ્યા	કુલ ભરેલા સમાચાર	ખાનગી ... કુલ કુલ(કીલોગ્રામ)	... કિંમત (રૂ.પૈ.)	... રકમ (રૂ.પૈ.)	...
૧	જુલાઈ	૩૨	૩	૧૫૫.૦	૪૭૬.૦૦	૩૬૭.૫૭	૨.
૨	ઓગષ્ટ		૩	૭૪.૨	૬૬૬.૬૦	૭૦૦.૬૨	૨.
૩	સપ્ટેમ્બર		૨૦	૧૫૫૦.૫	૩૭૪૬.૬૭	૩૨૮૭.૨૯	૨.
૪	ઓક્ટોબર		૧૫	૧૫૩૪.૦	૪૫૬૭.૯૦	૩૦૮૦.૯૬	૨.
૫	નવેમ્બર		૧૬	૧૩૩૭.૬	૨૫૬૫.૨૭	૩૧૩૬.૬૮	૨.
૬	ડિસેમ્બર		૧૭	૧૧૩૬.૭	૩૨૩૪.૬૦	૨૬૫૭.૮૬	૨.
૭	જાન્યુઆરી		૧૭	૮૪૬.૨	૨૭૬૫.૦૦	૨૨૪૬.૭૮	૨.
૮	ફેબ્રુઆરી		૧૨	૫૦૪.૪	૧૬૧૬.૮૦	૧૩૮૪.૫૨	૨.
૯	માર્ચ		૮	૩૫૫.૨	૯૫૫.૯૦	૯૯૯.૫૪	૨.
૧૦	એપ્રિલ		૫	૨૩૭.૯	૯૩૨.૬૦	૭૪૭.૦૧	૩
૧૧	મે		૪	૧૫૮.૦	૬૨૪.૫૦	૫૯૫.૩૬	૩
૧૨	જૂન		૧	૮૦.૦	૩૭૪.૦૦	૨૪૩.૯૪	૨
૧૩	કુલ.......		૧૨૧	૭૯૬૯.૪ (૬૧૨.૫)	૨૬૩૨૦.૬૦	૧૯૪૦૫.૯૨ (૧૫૦૦.૨૪)	

નોંધ ૧ – કૌંસમાં દર્શાવેલ આંકડા સરેરાશ સંખ્યા અને સરેરાશ ભાવ/પ્રમાણ સૂચવે છે.

પત્રક-૮૩ દરમ્યાન માસવાર ભરેલ દૂધ/ભાવ/સભાસદોને ચુકવેલી રકમ દર્શાવતો કોઠો

ક્રમ	માસનું નામ	કુલ જુથ સંખ્યા	કુલ ભરનાર સભાસદ	મંડળીમાં ભરેલ કુલ દૂધ (લીટરમાં)	મંડળીને મળેલ દૂધની કિંમત (રૂ. પૈ)	સભાસદોને ચુકવેલ રકમ (રૂ. પૈ)	સભાસદોને મળેલ ભાવ (લીટરનો)
૦૧	જુલાઈ	૩૨					
૦૨	ઓગષ્ટ						
૦૩	સપ્ટેમ્બર						
૦૪	ઓક્ટોબર		૧૦	૯૮૧.૦	૨૦૩૧.૬૦	૧૮૦૮.૮૪	૨.૦૭
૦૫	નવેમ્બર		૧૬	૧૯૫૫.૦	૩૯૦૪.૦૨	૩૩૨૩.૮૦	૨.૦૮
૦૬	ડિસેમ્બર		૨૧	૨૫૨૮.૪	૫૧૧૫.૨૦	૪૦૦૬.૩૧	૨.૦૨
૦૭	જાન્યુઆરી		૨૨	૨૦૬૬.૬	૪૩૩૬.૬૦	૪૩૨૮.૫૫	૨.૧૦
૦૮	ફેબ્રુઆરી		૧૮	૧૪૫૬.૬	૩૦૨૨.૬૦	૩૮૦૮.૧૪	૨.૦૬
૦૯	માર્ચ		૧૨	૧૨૦૬.૪	૨૫૫૧.૯૦	૨૧૨૮.૩૦	૨.૦૨
૧૦	એપ્રિલ		૧૬	૯૦૪.૯	૧૯૮૬.૯૦	૨૦૬૪.૨૪	૨.૦૫
૧૧	મે		૧૩	૮૮૬.૩	૨૩૧૦.૭૦	૨૬૪૩.૫૬	૨.૬૮
૧૨	જુન		૧૬	૬૩૩.૮	૨૫૨૫.૦૦	૧૯૦૭.૯૬	૩.૦૧
૧૩	કુલ		૧૨	૧૦૫૨૩.૪ (૮૭૭.૦)	૩૧૩૨૮.૫૨	૨૯૨૫૪.૪૬ (૨૪૩૮.૪૨)	૨.૦૨

તા. ૧-૭-૮૧ થી ૩૦-૬-૮૨ સુધીની તારીજ

ઉપડતી સિલક	૧૧-૪૧	પગાર	૧૬૫૦-૦૦
ડી. બેં	૨૨૬૦૧-૦૦	ડી. બેં	૨૧૭૧૪-૪૬
આ. દુ. વકરો	૨૧૩૮૦-૫૦	મ. ભાડું	૧૩૭-૫૦
એડવાન્સ પે	૬૦૦-૦૦	સ્ટેશનરી	૧૬૩-૫૦
ભાવ ફેર	૨૦૫-૮૦	મુસાફરી	૬૧-૦૦
ડીવીડન્ડ	૧૦-૦૦	[illegible]	૨૧૨-૦૪
અનામત	૬૦-૦૦	ગ્રા. ખાંડ	૨૦૧૧૫-૧૪
મ.ઝ.દુ.ખર્ચ	૩૦-૮૦	ભાવ ફેર	૨૦૫-૮૦
વહીવટી સહાય	૪૭૧-૦૦	મ.ઝ.દુ.ખર્ચ	૮૪૨-૮૦
ગ્રા. ખાંડ	૧૯૬૫૮-૫૨	પરચુરણ	૧૧-૨૫
		ટેન્ડર સામાન	૩૦-૮૦
		અનામત	૬૦-૦૦
		કમિશન	૧૬-૦૦
		ગ્રા. ભા. ભથ્થું	૪-૦૦
		ખાતાકીય ખાતો	૨-૨૦
		ઓડિટ ફી	૭૫-૪૦
		વટાવ ખર્ચ	૧-૦૦
		કુલ ખરીદી	૧૯૬૫૮-૫૨
		બંધ સિલક	૪૭-૬૨
	૬૫૦૨૯-૦૩		૬૫૦૨૯-૦૩

કુલ વેપાર

કુલ વકરો	૨૧૩૮૦-૫૦	કુલ માલ બાકી	૫૬૮-૮૦
ભાવ ફેર	૨૦૫-૮૦	કુલ ખરીદી	૧૯૬૫૮-૫૨
કુલ માલ બાકી	૨૦૭-૧૨	કુલ વેપારી નફો	૧૫૬૬-૧૦
	૨૧૭૯૩-૪૨		૨૧૭૯૩-૪૨

નફા તોટા ખાતું

કુલ નફો	૧૬૯૯-૦૩	પગાર	૧૮૫૦-૦૦
વહીવટી ચાર્જ	૨૫૦૧-૦૦	મ. ભાડું	૧૩૭-૫૦
ડીવીડન્ડ	૧૦-૦૦	ફેરફારી	૧૬૩-૫૦
		પરચુરણ	૧૧-૨૫
		મુસાફરી	૬૧-૦૦
		ઓ.ઓ.ચાર્જ	૪-૦૦
		ઓડિટ ખર્ચ	૧-૦૦
		ચોખ્ખો નફો	૧૯૬૧-૮૮
	૪૨૧૦-૦૩		૪૨૧૦-૦૩

તા. ૩૦-૬-૧૯૮૨ નું સરવૈયું

શેરભંડોળ	૪૨૦-૦૦	જ.ડી.સી.સી.બેં	૩૩૫૫-૦૫
કાયમ ફંડ	૩૨-૦૦	" " " શેરફાળો	૧૦-૦૦
પ્રા. થાપણ	૭૭૫-૮૮	ગુજ. રાજ્ય શેર ફાળો	૧૦૦-૦૦
ખે.ઉ.કુ.સ.	૨૦૪-૦૧	ખે.ઉ.કુ.ઉ.લો.લેણાં ખાતે	૧૧૬૪-૭૫
અનામત	૧-૫૦	" " ચાલુ ખાતે	૭૪૬-૧૯
રિલીફ ફંડ	૧-૦૦	" " શેર અનામત	૫૬૩-૯૮
ડી.બી.કે.બી.	૨૫૦૦-૦૦	" " ડીપોઝીટ	૨૫૦-૦૦
પાછલો નફો	૪૨૦-૭૪	ટેલીફોન રોકાણ	૬૧૮-૨૭
નફો ૩૦-૬-૮૦	૮૧૭-૫૮	ડેડસ્ટોક	૧૦૭૬-૦૫
નફો ૩૦-૬-૮૧	૨૬૬૫-૦૬	મે.સાઈકલ	૪૬૫-૦૦
નફો ૩૦-૬-૮૨	૧૯૬૧-૮૮	પશુ સારવાર કેન્દ્ર	૭૬૨-૩૦
		દૂધ બીલ બાકી	૨૭૦-૧૨
		હાથ સિલક	૪૭-૬૨
	૬૨૬૬-૧૨		૬૨૬૬-૧૨

તા. ૧-૭-૯૨ થી ૩૦-૬-૯૩ સુધીનો તારીજ

ખુલતી સિલક	૪૭-૬૨	દૂધ ખરીદી	૨૬૨૪૧-૦૭
દૂધ વકરા ખાતે	૩૧૦૨૮-૦૦	સંઘ ફેર કપાત	૩૬૬-૭૬
દૂધ ભાવ ફેર	૮૨૬-૧૪	પ.ડી.બેક	૩૦૬૫૬-૮૧
પ.ડી.કો.બેક	૩૦૪૦૧-૦૦	ફાઇક વાળી	૨૮૪૦૫-૧૮
સંઘ ફેર ડિવિ.	૬૬-૮૫	મુસાફરી ખર્ચ	૧૭૬-૫૦
ફાઇક વાળી	૨૬૨૪૧-૦૭	સ્ટેશનરી	૧૦૮-૫૦
મ.નિ.દૂ.સંઘ	૧૫૬-૦૦	સંઘ એડવાન્સ	૫૦૦-૦૦
નફા-નુકશાન	૨૧૦૦-૦૦	મકાન ભાડું	૧૧૨-૫૦
સંઘ એડવાન્સ	૫૦૦-૦૦	પગાર ખર્ચ	૧૨૫૦-૦૦
સિલક	૧-૮૦	વહીવટી સહાય	૨૧૦૦-૦૦
		પરચૂરણ	૮૯-૦૫
		ટેકનીકલ સામાન	૧૪૮-૦૦
		અનામત પરત	૧-૫૦
		સિલક	૦-૩૦
		મ.નિ.દૂ.સંઘ	૧૫૬-૦૦
		ડેડસ્ટોક	૩૭૦-૦૦
		હાયજીન	૨૦-૬૦
		ભાવ ફેર અનામત	૫૬૨-૩૩
		સંઘ ફેર અનામત	૧૮૭-૧૬
		શેર ખરીદી	૧૧૦૦-૦૦
		ઓડિટ ફી	૧૦૦-૦૦
		બંધ સિલક	૬૦-૨૬
	૬૫૫૪૮-૩૧		૬૫૫૪૮-૩૧

દૂધ વેપાર ખાતું

દૂધ વકરા ખાતે	૩૧૦૨૮-૨૦	દૂધ ખરીદી	૨૬૨૪૧-૦૭
દૂધ ભાવ ફેર	૮૨૬-૧૪	દૂધ બીલ ચુકવવું	૭૨-૦૦
દૂધ બીલ બાકી	૭૨૪-૦૦		૨૬૩૧૩-૦૭
		દૂ.વે.નફો	૬૨૬૮-૨૭
	૩૨૫૮૧-૩૪		૩૨૫૮૧-૩૪

નફો-નુકશાન ખાતું

દૂધ વેચાણ ખાતું	૩૨૧૮-૨૭	મુસાફરી ખર્ચ	૧૦૬-૪૦
નફો નુકશાન	૨૧૦૦-૦૦	સ્ટેશનરી ખર્ચ	૧૦૮-૪૦
સભ્ય ફેર ફિ.	૮૬-૮૫	જાહેરાત	૧૨-૪૦
		પગાર ખર્ચ	૧૨૫૦-૦૦
		પરચુરણ ખર્ચ	૮૬-૦૫
		ઓડિટ ફી	૧૦૦-૦૦
			૧૮૩૬-૫૫
		ચો. નફો	૩૫૬૮-૫૭
	૫૪૦૫-૧૨		૫૪૦૫-૧૨

તા. ૩૦-૬-૯૩ ના રોજનું સરવૈયું

શેર ભંડોળ	૩૨૦-૦૦	બ.ઓ.ડી.સી.બેંક	૩૬૫૩-૫૬
દાખલ ફી	૩૨-૦૦	સભ્ય શેર કપાત	૯૦૧-૦૬
રાખેલ અનામત	૨૫૦૦-૦૦	ડે. થાપણ	૧૧૧૬-૨૦
મ.ક્ર. દૂધ સંઘ	૨૦૧-૦૬	સભ્ય ડિપોઝીટ	૨૫૦-૦૦
ગાંઠણી નફો	૪૦૬૫-૬૧	કોન્ટ્રાક્ટ પાસે	૧૪૪૬-૦૫
ફંડ ખાતે	૯૦૦-૩૮	ફેડ ફાળો	૪૯૫-૦૦
૩૦-૬-૯૩ નફો	૩૫૬૮-૫૭	સભ્ય શેર	૧૨૦૦-૦૦
સિલક	૧-૯૦	બેંક શેર	૧૦-૦૦
		પશુ આહાર ફેરા	૧૪૨-૬૦
		બાકી શેર અનામત	૧૩૫૮-૫૦
		દૂધ બીલ બાકી	૭૨૪-૦૦
		૩૦-૬-૯૨ ખોટ	૯૩-૧૪
		વાઉચરો	૩૬-૬૦
		રોક સિલક	૯૦-૨૬
	૧૧૫૬૦-૧૨		૧૧૫૬૦-૧૨

ઉપર મુજબના બન્ને વર્ષોના તારીજ, દૂધ વેચાણ ખાતું નફો નુકશાન ખાતું અને સરવૈયાનો વિગતે અભ્યાસ કરવાથી મંડળીની આર્થિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

(૨) ધી સજેલી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી લી. (ગાબોદ)

સ્થાપના વર્ષ :: ૨-૮-૧૯૭૮

સજેલી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીની પરિસ્થિતિ પર જોઈએ તો આ મંડળીમાં ૧૯૮૧-૮૨ ના વર્ષમાં કુલ ૧૯૦ સભાસદ જોડાયેલા હતા. જેમાંથી વર્ષની આખર સુધીમાં સરેરાશ ૭૧ સભાસદો મંડળીમાં દૂધ ભરતા હતા. સભાસદદીઠ વાર્ષિક ૪૦૧.૩ લીટર દૂધ મંડળીમાં ભરાયું હતું. જેની સભાસદને રૂ.૮૨૩ અને પૈસા ૧૨ ની રકમ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ સિવાય આજ સભાસદો છૂટક દૂધ વેચીને પણ આવક મેળવતા હતા. આ મંડળી બહાર દૂધ ભરનાર દરેક સભાસદને સરેરાશ રૂ. ૨-૦૫ પૈસાનો ભાવ (લીટરનો) પ્રાપ્ત થયો હતો. આ મંડળીમાં પણ વર્ષની શરૂઆત અને વર્ષના અંતે દૂધનું પ્રમાણ ઘટેલું જોવા મળે છે.

તેજ રીતે ૧૯૮૨-૮૩ ના વર્ષ દરમ્યાનની પરિસ્થિતિ જોઈએ તો ૧૯૮૧-૮૨ ના વર્ષ કરતાં સભાસદોની સંખ્યા વધી હતી. જ્યારે મંડળીમાં દૂધ ભરનાર સભાસદોની સરેરાશ સંખ્યા ઘટવા પામી હતી. પરંતુ દૂધના જથ્થાનું પ્રમાણ સભાસદ ઘટવા છતાં વધવા પામ્યું હતું. આ વર્ષની આખર સુધીમાં દૂધ ભરનાર ૨૮ સભાસદોએ સરેરાશ (એક સભાસદ) ૪૩૭.૨ લીટર દૂધ મંડળીમાં ભરીને રૂ. ૧૦૧૧.૦૨ પૈસાની આવક પ્રાપ્ત કરી હતી. આ વર્ષમાં ૮૧-૮૨ ના ભાવ ૨.૦૫ થી વધીને ૨.૪૪ રૂ. નો ભાવ (લીટરનો) પ્રાપ્ત થયો હતો.

આ મંડળીમાં બન્ને વર્ષની તુલનાત્મક સ્થિતિ જોઈએ તો દૂધનું પ્રમાણ વધ્યું છે. સભાસદદીઠ દૂધની વાર્ષિક આવક પણ વધી છે. ભાવોની સરખામણીએ દૂધના ભાવવધારા પણ પ્રાપ્ત થયા છે એટલે કે આ વિસ્તારમાં જો સભાસદો દૂધાળા ઢોર પ્રત્યે પૂરતી કાળજી રાખી માવજત કરે તો ચોક્કસ તેમની આવકનું પ્રમાણ વધશે. આ મંડળીમાં ૧૯૮૧-૮૨ ના વર્ષ કરતાં માસવાર દૂધના એકત્રીકરણની વિગતો જોઈએ તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ

આવે છે કે દૂધની આવક ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. વર્ષના ચાર માસ ચોમાસામાં દૂધનો જથ્થો મોટો આવે છે. તેના માટેના કેટલાક કારણોમાં લીલાઘાસચારાની આવક અને ફિનાયલિનડેન દુધાળા ઢોરની ઉત્પાદકતાના વધતી જતી તે મુખ્ય ગણાય. આ માહિતીની વધારે વિગત વિચાર માટે ૧૯૮૧–૮૨ અને ૮૨–૮૩ના પૂરાં થતાં વર્ષની માસવાર દૂધની આવક અને વાર્ષિક સરેરાશ ના આંકડા પત્રક પરથી તેની વિગત સ્પષ્ટ આવક કોઠો જોવા મળી આવે છે.

: કોઠો :

સેવેલી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી (સાવલી)

૧૯૮૧-૮૨ માસવાર મંડળીમાં આવેલ દૂધ અને તેની આવક

ક્રમ	માસ	કુલ સભાસદ સંખ્યા	દૂધ ભરતા સભાસદ	મંડળીમાં આવેલ કુલ દૂધ(લીટર)	દૂધની કુલ આવક	સભાસદોને ચૂકવેલ રકમ	સભાસદોને સરેરાશ ભાવ (લીટરના
૧	જુલાઈ	૯૦	૧૭	૬૨૨.૩	૧૩૬૪.૮૨	૧૩૧૦.૨૬	૨.૧૧
૨	ઓગષ્ટ		૨૪	૬૮૮.૫	૧૩૦૬.૬૦	૧૨૮૧.૦૦	૧.૮૬
૩	સપ્ટેમ્બર		૩૨	૮૮૨.૫	૧૬૩૨.૯૭	૧૬૧૧.૪૬	૧.૮૩
૪	ઓક્ટોબર		૭૭	૨૯૪૧.૦	૫૭૫૦.૧૨	૫૭૮૬.૧૮	૧.૯૬
૫	નવેમ્બર		૭૭	૨૬૬૫.૦	૪૯૬૪.૮૮	૪૯૬૬.૦૨	૧.૮૬
૬	ડિસેમ્બર		૩૨	૧૨૨૬.૯	૨૫૩૬.૯૦	૨૫૩૬.૬૦	૨.૦૬
૭	જાન્યુઆરી		૩૧	૧૦૮૬.૮	૨૪૦૪.૦૭	૨૪૦૪.૦૦	૨.૨૧
૮	ફેબ્રુઆરી		૨૫	૮૦૬.૯	૧૮૯૮.૬૫	૧૮૯૮.૯૯	૨.૩૦
૯	માર્ચ		૨૮	૬૦૦.૮	૧૫૯૯.૦૬	૧૬૦૦.૮૬	૨.૬૬
૧૦	એપ્રિલ		૨૯	૫૮૫.૧	૧૩૭૫.૦૦	૧૩૭૫.૦૦	૨.૩૫
૧૧	મે		૧૧	૨૪૯.૧	૬૦૨.૧૪	૬૦૧.૦૪	૨.૪૧
૧૨	જૂન		૧૧	૩૪૫.૪	૮૩૮.૭૦	૮૩૮.૭૦	૨.૪૩
	કુલ.....		૩૧	૧૨૭૦૦.૩ (૪૦૧.૩)	૨૬૮૦૨.૧૯	૨૫૫૩૨.૪૩ (૮૨૩.૬૨)	૨.૦૫

ચેખલી દૂ. ઉ. સ. મં. ૧૯૮૨-૮૩ માસવાર ભરેલ દૂધ/આવક/ચૂકવેલ રકમ

ક્રમ	માસ	કુલ સભાસદ સંખ્યા	દૂધ ભરતા સભાસદ	મંડળીમાં ભરેલ કુલ દૂધ(લીટર)	દૂધની કુલ આવક	સભાસદોને ચૂકવેલ રકમ	સભાસદોને મળેલ સ ભાવ (લીટરન
૦૧	જુલાઈ	૨૧૯	૧૧	૨૬૭.૫	૮૬૪.૦૦	૭૬૬.૪૪	૨.૫૮
૦૨	ઓગષ્ટ		૧૩	૪૦૬.૩	૧૦૮૪.૦૦	૧૧૨૬.૬૮	૨.૭૬
૦૩	સપ્ટેમ્બર		૩૧	૧૧૧૫.૦	૨૯૬૪.૦૦	૨૮૭૪.૧૬	૨.૫૪
૦૪	ઓક્ટોબર		૫૭	૨૩૯૬.૫	૬૨૫૭.૮૬	૫૬૪૩.૮૭	૨.૩૦
૦૫	નવેમ્બર		૬૨	૨૫૪૦.૭	૭૦૧૬.૨૦	૫૭૩૦.૬૧	૨.૨૦
૦૬	ડિસેમ્બર		૫૯	૨૧૧૭.૦	૬૦૩૦.૬૦	૫૫૦૧.૦૮	૨.૬૮
૦૭	જાન્યુઆરી		૩૪	૧૩૦૮.૦	૩૨૧૩.૧૨	૩૧૬૪.૩૪	૨.૨૭
૦૮	ફેબ્રુઆરી		૩૦	૮૪૭.૮	૨૧૯૯.૦૮	૧૯૦૯.૪૭	૨.૩૩
૦૯	માર્ચ		૨૦	૫૩૫.૫	૧૫૨૦.૧૦	૧૨૯૮.૭૨	૨.૪૩
૧૦	એપ્રિલ		૧૨	૪૦૫.૩	૧૦૯૪.૮૦	૯૯૬.૯૬	૨.૪૬
૧૧	મે		૭	૧૭૭.૬	૪૪૬.૬૦	૪૦૬.૦૨	૨.૬૫
૧૨	જૂન		૪	૬૦.૭	૨૩૩.૦૦	૧૯૨.૨૨	૩.૧૦
	કુલ		૨૮	૧૨૨૪૦.૯ (૪૩૭.૨)	૩૦૬૦૮.૩૬	૨૯૯૪૯.૬૮ (૧૦૬૬.૦૨)	૨.૪૪

શ્રી સંખેડી વિભાગ દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીની સ્થાપના ૨-૮-૭૮ ના રોજથી કરવામાં આવેલી છે. જેની કામગીરી ૨૧-૧૦-૭૪ થી શરૂ કરવામાં આવી હતી. મંડળીમાં કુલ ૯૦ સભાસદ જોડાયેલા છે. જેમાં ૬૨૧ આદિવાસી સભાસદ છે. મંડળીનો ઓડિટ વર્ગ "ક" છે. આ મંડળીમાં સંખેડા ઉપરાંત ધમાસિયા, હાળા, ગોવિંદાનવાઇ, પ્રતાપપુરા, ભાટકા અને કકરેલી ગામનો સમાવેશ તેના કાર્યક્ષેત્રમાં કરેલ છે.

મંડળીએ વહીવટનાં ચાર વર્ષ પસાર કરી પાંચમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મંડળી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિના પંથે જઇ રહી છે. તે તેની કામગીરીના વિવરણ ઉપરથી જણાય છે.

શેરભંડોળ :

વર્ષના પ્રારંભમાં સભાસદોની શેર ફીના નાણાં રૂ. ૧૬૧૦ હતાં. જેમાં ચાલુ સાલના ગાળા દરમ્યાન ૧૯૦ ઉમેરો થતાં શેર-ભંડોળ ૧૮૦૦ રૂ. થયો છે.

સભાસદ સંખ્યા :

વર્ષના પ્રારંભે ૧૬૧ સભાસદો હતા તેમાં વર્ષ દરમ્યાન ૧૯ નવીન સભાસદો ઉમેરાયા. વર્ષના અંતે કુલ સંખ્યા ૯૦ થઇ જે પૈકી આદિવાસી સભાસદોની સંખ્યા ૬૨૧ છે. ઉત્તરોત્તર આદિવાસી સભાસદોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

ધિરાણ :

મંડળીએ ૧૯૭૯-૮૦ ના વર્ષમાં ૧૨ સભાસદોને રૂ.૨૩૦૮૫ની લોનથી ૧૨ ભેંસો ખરીદ કરી આપેલ અને ચાલુ વર્ષે ટ્રાયબલ સબ-પ્લાનના સહયોગથી ૩૭ સભાસદોને રૂ.૭૨૬૦૦ ની કિંમતથી ૩૭ ભેંસો ખરીદ કરી આપેલ છે. સદર લોન પૈકી દૂધના હપ્તા કપાતા દૂધ રાહે વસૂલાત રૂ. ૬૫૨૫-૬૭ ની થઇ તેમજ સબસીડીના રકમ રૂ. ૩૬૪૮૮-૩૦ જમા થતાં વસૂલાત બાકી રૂ.૩૪૦૦૩-૦૬ની

રતી જવા પામી છે. લોન પરત કરવામાં સભાસદોને જેટલો રસ છે તેટલો લોન ભરપાઈ કરવામાં જણાતો નથી જે દુઃખની વાત છે. આ માટે મંડળીને કરી આપેલ કરારખત મુજબ કાયદેસર પગલા ભરવાની મંડળીને ફરજ પડશે.

<u>નફાકારકતા :</u>

વર્ષદરમ્યાન મંડળીએ તેના દૂધ એકત્રીકરણ કેન્દ્ર ઉપર દૂધ લીટર ૧૨૪૪૦.૩ ગ્રામ એકત્રીકરણ કર્યું. દૂધ છૂટક વેચાણ તેમજ જિલ્લા દૂ. ઉ. સંઘને વેચાણ કરી રૂા. ૩૦૩૭૭.૧૮નું કર્યું.

મંડળીની સ્થાપના બાદ પંચમહાલ જિલ્લા દૂધ ઉ. સંઘ ગોધરા તરફથી બન્ને ટાઈમના ૩૮ મોલ, પરંતુ આ મંડળીના સભાસદો તરફથી સાંજના ૩૮નું દૂધ ન આવતા સાંજનો ૩૮ રદ થઈ ગયેલ છે. તો દરેક સભાસદ ભાઈ બન્ને ટાઈમ દૂધ આપવાની ખાત્રી આપી બન્ને સમય ૩૮નું દૂધ પુરૂ પાડે તો મંડળી પ્રગતિના પંથે જઈ શકે.

ચાલુ વર્ષના અનુભવે જણાયું છે કે ગયા વર્ષ કરતાં આ વર્ષમાં દૂધ ઓછું આવેલ છે. પરંતુ જેઓ સભાસદ ભાઈઓ દૂધ લાવે છે તેમને ૨.૫૦ થી ૩.૬૦ પૈસા સુધીનો એક લીટરનો ભાવ ફેટની ગુણવત્તાના આધારે ચૂકવવામાં આવેલ છે તો દરેક સભાસદ ભાઈ મંડળીમાં જ દૂધ ભરવાનો આગ્રહ રાખે એજ આશા.

વર્ષના અંતે મંડળીએ કુલ લીટર ૧૨૪૪૦.૩૦૦ ગ્રામ દૂધ એકત્રીકરણ કરી તેનું વિતરણ કરી ૩૦૩૭૭.૧૮ કર્યું. જે ઉપરાંત મંડળીને વેપારી નફો ૪૬૭૪.૭૧ થયો. જેમાંથી વહીવટી, સાધન ખરીદી નોકર ખર્ચ બાદ કરતાં ચોખ્ખો નફો રૂા. ૧૭૬૨-૫૮ પૈસા થયો.

<u>નફાની વહેંચણી :</u>

દૂ. ઉ. સ. મંડળીના પેટા કાયદા મુજબ મંડળીએ કરેલ નફાની ફાળવણી નીચે મુજબ કરી છે.